

Klasik Arap Sözlük Bilimi ve *el-Ķāmūsü'l-Muĥiṭ* Literatürü Bağlamında 'Abdurra'ûf el-Munâvî'nin *Şerĥu'l-Ķāmūsü'l-Muĥiṭ*'i Üzerine Bir İnceleme

MURAT TALA

Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Necmettin Erbakan University, Faculty of Theology, Türkiye
mtala@erbakan.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-6661-3526>

Öz

Araştırma genel olarak Arap sözlük bilim geleneğini, el-Firûzâbâdî'nin *el-Ķāmūsü'l-Muĥiṭ* adlı eserini ve bu eser etrafında gelişen literatürü incelemektedir. Bu literatür bağlamında araştırmanın asıl odak noktası ise 'Abdurra'ûf el-Munâvî'nin *Şerĥu'l-Ķāmūsü'l-Muĥiṭ* adlı eseridir. Şimdiye kadar yayımlanmamış olan bu eser, ilk defa akademik düzeyde bir çalışmada incelenmektedir. Çalışma, söz konusu eseri özellikle içerik, kapsam, metot vb. yönlerden değerlendirmektedir. Ayrıca eserin Arap sözlük yazım literatürüne yaptığı katkıları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Dört kısımda irdelenen bu çalışmada doküman ve içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmada giriş kısmında, Arap sözlük yazımının gelişimi ele alınmış; birinci kısımda, el-Firûzâbâdî'nin *el-Ķāmūsü'l-Muĥiṭ* adlı eseri ve bu eser etrafında teşekkül eden şerh literatürü açıklanmıştır. Çalışmanın ikinci kısmında, el-Munâvî'nin hayatına dair genel bilgiler sunulmuş, yazarın eserleri hakkında açıklamalar yapılmış, bu çerçevede yazarın Arap dili ve edebiyatı sahasında öne çıkan eserleri zikredilmiş; üçüncü kısımda ise *Şerĥu'l-Ķāmūsü'l-Muĥiṭ* adlı eser üzerine inceleme, değerlendirme ve karşılaştırmalar yapılmıştır. Çalışmada elde edilen verilerden hareketle ulaşılan çıkarımlar sonuç kısmında zikredilmiştir. Bu araştırma neticesinde elde edilen bulgulara göre el-Munâvî'nin *Şerĥu'l-Ķāmūsü'l-Muĥiṭ*'i, genel olarak Arap sözlük bilim literatürüne, özel olarak da *el-Ķāmūsü'l-Muĥiṭ* literatürüne içerik ve hacim bakımlarından genişlik, kavramsal açıdan derinlik, metinsel düzeyde eleştiri ve düzeltme; sonraki sözlük bilim çalışmalarına ise kaynaklık etme gibi hususlarda fark edilir derecede katkı sağlamıştır. el-Munâvî'nin *Şerĥu'l-Ķāmūsü'l-Muĥiṭ*'i Arap sözlük bilim literatüründe şerh yazıcılığının öncü, kurucu ve yön verici metinlerindendir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Sözlük Bilim, *el-Ķāmūsü'l-Muĥiṭ*, el-Munâvî, Şerh Geleneği.

An Examination of ‘Abd al-Ra’ûf al-Munâwî’s *Sharḥ al-Qāmūs al-Muḥīṭ* within the Context of Classical Arabic Lexicography and *al-Qāmūs al-Muḥīṭ* Literature

Abstract

The research generally examines the Arabic lexicographic tradition and al-Fīrūzābādī’s *al-Qāmūs al-Muḥīṭ* and the literature that developed around this work. In the context of this literature, the main focus of the research is ‘Abd al-Ra’ûf al-Munâwî’s *Sharḥ al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. This work, which has not been published until now, is being examined for the first time in an academic study. The study evaluates the work in question in terms of content, scope, method, etc. It also aims to determine the contributions of the work to the Arabic lexicographic literature. This study, which is examined in four parts, uses document and content analysis methods. In the introduction part of the research, the development of Arabic lexicographic writing is discussed; In the first part, al-Fīrūzābādī’s *al-Qāmūs al-Muḥīṭ* and the commentary literature formed around this work are explained. In the second part of the study, general information about al-Munâwî’s life is presented, explanations are made about the author’s works, and in this context, the author’s prominent works in the field of Arabic language and literature are mentioned; In the third part, examination, evaluation and comparison are made on the work called *Sharḥ al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. The inferences reached based on the data obtained in the study are mentioned in the conclusion part. According to the findings obtained as a result of this research, al-Munâwî’s *Sharḥ al-Qāmūs al-Muḥīṭ* has made a noticeable contribution to the Arabic lexicography literature in general and to *al-Qāmūs al-Muḥīṭ* literature in particular, in terms of breadth, content, volume, depth, conceptual aspects, criticism and correction at the textual level, and as a source for later lexicography studies. al-Munâwî’s *Sharḥ al-Qāmūs al-Muḥīṭ* is one of the pioneering, founding and guiding texts of commentary writing in the Arabic lexicography literature.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Lexicology, *al-Qāmūs al-Muḥīṭ*, al-Munâwî, Commentary Tradition.

Giriş: Arap Edebiyatında Sözlük Bilim Literatürü

Arap dili çok geniş bir söz varlığına sahiptir. Bu söz varlığını derlemek ya da belli açılardan kategorize etmek için klasik dönemde çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bunlardan birçoğu geniş hacimli ve kaynaklık değeri yüksek eserlerdir. Günümüzde ise Arap dili sözlük yazım literatüründe pratik kullanıma yönelik küçük hacimli sözlüklerin yanı sıra orta ve geniş hacimli eserler yazılmaya devam etmektedir. Günümüzde yapılan sözlük çalışmaları arasında *el-Mu‘cemu’t-Tārīḥi li’l-Luġati’l-‘Arabiyye* adlı eser dikkat çekmektedir.¹ Arap edebiyatında sözlük yazım literatürünün tarihi gelişimini şu şekilde özetlemek mümkündür.

Ġarību’l-Ġur‘ân ve Ġarību’l-Ġadīş alanlarında yazılan kitapların yanı sıra, at (*ḥayl*) ve deve (*ibil*) gibi hayvan isimlerini toplayan eserler Arap sözlük bilimi literatüründe dikkat çeken ilk çalışmalardandır. Bu hususta Abdullāh

¹ Bu eserin ilk baskısı altmış yedi ciltlik bir hacme ulaşmıştır. Bkz. Mecme‘u’l-Luġati’l-‘Arabiyye bi’ş-Şārīka, *el-Mu‘cemu’t-Tārīḥi li’l-Luġati’l-‘Arabiyye*.
<https://www.almojam.org/search-result?searchTerm=%D8%A1&type=root> (19.105.2025.)

b. ‘Abbās’ın (ö. 68/687-88) *Ġarību’l-Ḳur’ān*’ı ayrıca Ali b. Ḥamza el-Kisāi (ö. 189/805), Yahyā b. el-Mubārek el-Yezīdī (ö. 202/817), Ebū ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Muşennā (ö. 209/824), el-Aḥfeş el-Evṣaṭ (ö. 215/830), Ebū ‘Ubeyd el-Ḳāsim b. Sellām (ö. 224/838) ve İbn Ḳuteybe (ö. 276/889) gibi alimlerin yazdığı eserler *Ġarību’l-Ḳur’ān* literatüründe dikkat çekmektedir. Yine Ebū ‘Ubeyd el-Ḳāsim b. Sellām gibi alimler *Ġarību’l-Ḥadīş* alanındaki çalışmaları ile tanınmaktadır.²

Arap edebiyatında sözlükler en yaygın şekli ile mu‘cem ve kāmūs sözcükleri ile adlandırılır. Bu terimler ile çok sayıda sözcüğü içeren, sözcüklerin anlamlarını, türedikleri kökleri, telaffuz özelliklerini açıklayan, kullanım yerlerini örneklendiren ve belli bir yönleme göre tertip edilmiş eserler kastedilir.³

Klasik literatürde, denize ad veya sıfat olan muḥiṭ ve ‘ubāb gibi kelimeler “sözlük” ifadesinin karşılığında kullanılmıştır. Bu bağlamda “kāmūs” sözcüğü de “deniz” ve “okyanus” anlamına gelmektedir. Sözlük anlamına gelen “kāmūs” sözcüğü el-Firūzābādī’nin *el-Ḳāmūsul-Muḥiṭ*’i yazdıktan sonra terimleşmiş ve kullanımı yaygınlaşmıştır.⁴

Arap edebiyatında, Arap dilinin fasih kullanımlarına sahip kelimeleri kapsamlı bir şekilde ele alarak toplayan ilk sözlük el-Ḥalīl b. Aḥmed el-Ferāhīdī’ye (ö. 175/791) ait olan *Kitābu’l-‘Ayn* adlı eserdir.⁵ Onun taklīb metoduna dayalı orijinal sistematığı kendisinden sonraki sözlük yazarlarını etkilenmiştir.⁶ Daha sonraki dönemlerde yazılan, Ebū ‘Ubeyd el-Ḳāsim b. Sellām el-Herevī’nin (ö. 224/838) *Ġarību’l-Ḥadīş*’i, Muḥammed b. el-Ḥasen b. Dureyd’in (ö. 321/933) *Cemheratu’l-Luġa*’sı, Ebū Ali el-Ḳālī’nin (ö. 356/967) *el-Bārī’ fī’l-Luġa*’sı, Muḥammed b. Aḥmed el-Ezherī’nin (ö. 370/980) *Tehzību’l-Luġa*’sı, eş-Şāḥib b. ‘Abbād’ın (ö. 385/995) *el-Muḥiṭ fī’l-Luġa*’sı, İbn Fāris’in (ö. 395/1004) *Mucmelu’l-Luġa* ve *Mu‘cemu Meḳāyisi’l-Luġa*’sı, İsmā‘īl b. Ḥammād el-Cevherī’nin (ö. 400/1009 senesinden önce) *Tācu’l-Luġa* ve *Şihāhu’l-‘Arabiyye*’si, Ebū Hilāl el-‘Askerī’nin (ö. 400/1009 senesinden sonra) *el-Furūku’l-Luġaviyye*’si, Ebū Manşūr Abdulmelik b. Muḥammed eş-Şe‘ālibī’nin (ö. 429/1038) *eş-Şāḥibī fī Fıḫhi’l-Luġa*’sı, İbn Sīde’nin (ö. 458/1066) *el-Muḥkem*’i ve *el-Muḥaşşaş*’ı, Neşvān b. Sa‘īd el-Ḥimyerī’nin (ö. 573/1178) *Şemsu’l-‘Ulūm ve Devāu’ Kelāmi’l-‘Arab mine’l-Kulūm*’u, Raḍiyyuddīn eş-Şāġānī’nin (ö. 650/1252) *el-‘Ubābu’z-Zāḥir ve’l-Lubābu’l-Fāḥir*’i ve *et-Tekmile ve’z-Zeyl ve’ş-Şıla li Kitābı Tāci’l-Luġa ve Şihāḥi’l-*

² Bkz. Soner Gündüzöz, “Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları,” 32-43.

³ Bkz. Ya‘kūb, *el-Me‘ācimu’l-Luġaviyye’l-‘Arabiyye*, 9.

⁴ Bkz. Ya‘kūb, *el-Me‘ācimu’l-Luġaviyye’l-‘Arabiyye*, 13-15.

⁵ Eser üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Bkz. el-Kişlī, *Kitābu’l-‘Ayn li’l-Ḥalīl b. Aḥmed*, 36.

⁶ Bkz. İbn. Dureyd, *Cemheratu’l-Luġa*, 1:40.

‘*Arabiyye*’si, İbn Manzûr’un (ö. 711/1311) *Lisānu’l-‘Arab*’ı, Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb el-Fîrûzâbâdî’nin (ö. 817/1415) *el-Kāmûsu’l-Muḥīṭ*’i, ‘Abdurra’ûf el-Munâvî’nin *Şerḥu’l-Kāmûsi’l-Muḥīṭ*’i (ö. 1031/1622) ve Muhammed Murteḍa ez-Zebîdî’nin (ö. 1205/1792) *Tācu’l-‘Arûs*’u gibi sözlükler zengin bir literatür oluşturmuştur.

Arap edebiyatında sözlükler genel olarak mahreçleri, yapısal değişim dönüşümleri, ilk harfleri, son harfleri, kök harflerinin sıralanışı, alfabetik durumları, yapısal kalıpları, konuları vb. hususlardan biri ya da daha fazlası esas alınarak tertip edilir. Dolayısı ile sözlüklerin yazımında birçok farklı tertip metodu ortaya çıkar. ‘Abdurra’ûf el-Munâvî’nin *Şerḥu’l-Kāmûsi’l-Muḥīṭ*’inin değerini ve metot olarak takip ettiği geleneği anlamak için Arap sözlük bilim literatüründeki telif ve tertip metotlarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

1-) Sözcükleri ses/mahreç ve değişim-dönüşüm [taḳlīb] esasına göre sıralama metodu,⁷ ses ve taḳlīb sistemleri ekolü⁸: el-Ḥalîl b. Aḥmed’in sözlük telif metodudur. Bu metoda göre sözlük yazarlar eserlerinde Arapça kelimeleri, yapılarında bulunan harflerin mahreçlerine, fonetik ve telaffuz özelliklerine göre sıralamayı esas almıştır. Ebû Ali el-Kālî’nin (ö. 356/967) *el-Bârî’ fi’l-Luġa’sı*, el-Ezherî’nin (ö. 370/890) *Tehzîbu’l-Luġa’sı* ve eş-Şâhib b. ‘Abbâd’ın (ö. 385/995) *el-Muḥīṭ fi’l-Luġa’sı*, el-Ḥalîl b. Aḥmed’in *Kitābu’l-‘Ayn*’daki telif metoduna benzer bir metot takip edilerek kaleme alınmıştır.⁹ Taḳlīb metoduna göre sözlük yazarlar, Arapça sözcükleri hali hazırda kullanımda olanlar (musta‘mel) ve hali hazırda kullanımda olmayan ancak kullanıma potansiyeline sahip olanlar (muḥmel) şeklinde niteleyerek kategorize etmiştir.¹⁰

2-) Alfabetik olarak sıralama metodu: Bu metoda göre tasnif edilen eserlerde sözcükleri tam veya kısmî şekilde alfabetik olarak sıralamak esas alınmıştır. Kelime kökünün ilk veya son harfine göre, bütün harflerine göre ya da kelimelerin ilk harfleri esas alınarak telaffuz edildikleri gibi sıralanmışlardır.¹¹

a-) Kelime köklerini, son harflerini esas alarak ve diğer harfleri arasındaki alfabetik sıraya riayet ederek tertip etme metodu: Buna ḳâfiye ya da taḳfiye ekolü de denir. Sözcükler son harfleri esas alınarak sıralanır.¹² Bu

⁷ Taḳlīb metodu ile ilgili açıklama için bkz. Ya‘kûb, *el-Me‘âcimu’l-Luġaviyye’l-‘Arabiyye*, 37-44; Durmuş, “Sözlük,” *DİA*, 37:399-400.

⁸ el-Kişlî, *Kitābu’l-‘Ayn li’l-Ḥalîl b. Aḥmed*, 36, 38; Durmuş, “Sözlük,” *DİA*, 37:399.

⁹ Krş. el-Cevherî, *eş-Şihâh*, neşreden giriş, 1:3.

¹⁰ Krş. İbrahim Emre Özdoğan ve Soner Gündüzöz, “Arapça Sözlük Yazım Tarihinin Ḳâfiye Ekolünde et-Taḳfiye’nin Konumu,” 65:1, 320.

¹¹ Durmuş, “Sözlük,” *DİA*, 37:399.

¹² Bkz. Ya‘kûb, *el-Me‘âcimu’l-Luġaviyye’l-‘Arabiyye*, 97-100; Ebû Sikkîn, *el-Me‘âcimu’l-‘Arabiyye*, 27.

metoda göre tertip edilen eserlerde, Arapça kelime köklerinin son harfleri bâbları, ilk harfleri de fasılları oluşturur. Buna göre *ﺯ* sözcüğü Bâbu’r-Râ ve Faşlu’l-Kâf başlığı altında yer alır.¹³ Kâfiye metoduna göre eser tertibi İbnu’s-Sikkî’in (ö. 244/858) *İşlâhu’l-Manṭıq*’ında görülmüş, el-Bendenîcî’nin (ö. 284/897) *Kitâbu’t-Taḳfiye*’sinde belirginleşmiştir. Sonuç olarak bu metot, İsmâ’îl b. Hammâd el-Cevherî’nin (ö. 400/1009 senesinden önce) *Tâcu’l-Luġa ve Şihâhu’l-‘Arabiyye*’sinde yerleşik ve oturmuş bir metot haline gelmiş, el-Cevherî’ye nispet edilmiş ve Mecdüddîn el-Fîrûzâbâdî’nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu’l-Muḥiṭ*’inde zirveye ulaşmıştır. Yine Raḍiyyuddîn eş-Şâġânî (ö. 650/1252) *el-Ubâbu’z-Zâhir ve’l-Lubâbu’l-Fâhir*’de ve *et-Tekmile ve’z-Zeyl ve’s-Sıla li Kitâbi Tâci’l-Luġa ve Şihâhi’l-‘Arabiyye*’de, İbn Manzûr (ö. 711/1311) *Lisânu’l-‘Arab*’da ve Muhammed Murteḍâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1792) *Tâcu’l-‘Arûs*’ta bu metodu takip etmiştir.¹⁴ Arap sözlük bilim literatüründe bir tertip metodu olarak taḳfiye metodunun geliştirilmesinde, taḳlîb metodunun kullanımının zor olması,¹⁵ H. III. Asırdan itibaren secinin yaygınlaşması, ediplerin –özellikle Müvelled şâirlerin- son harfleri birbirine uygun ve kâfiyeli kelimeleri bulmaya yönelik ihtiyaçları gibi sebeplerin etkin olduğu belirtilmiştir.¹⁶

b-) Kelime kökünün sadece ilk harfini esas alarak kelimeleri alfabetik olarak sıralama metodu: Bu metodu ilk defa Şeybânî (ö. 213/828) *Kitâbu’l-Cîm* adlı eserinde uygulamıştır. İbn Dureyd (ö. 321/933) *Cemheratu’l-Luġa*’da bu metodu takip etmiştir. Sicistânî’nin *Nuzhetu’l-Ḳulûb* adlı ġarîbu’l-Kur’ân türü sözlüğü bu metotla yazılmıştır.¹⁷ Bu eserde bir yönü ile kelimeleri seçerek kitaba alıp alfabetik olarak sıralama esas alınırken,¹⁸ aynı zamanda diğeri bir yönü ile de el-Ḥalîl b. Aḥmed’in *Kitâbu’l-‘Ayn*’da kullandığı taḳlîb metodu takip edilmiştir.¹⁹

c-) Kökün ilk harfinden son harfine kadar bütün harflerini alfabetik sıralama metodu:²⁰ Bu metodu ilk uygulayan alim İbn Fâris’tir (ö. 395/1004). İbn Fâris *Mucmelu’l-Luġa*’sında ve kelime köklerinin temel anlamları ve onlardan türeyen diğeri anlam özelliklerini açıkladığı *Mu’cemu Meḳâyisi’l-Luġa* adlı etimolojik sözlüğünde bu metodu uygulamıştır.²¹ Daha sonra Muhammed b. Temîm el-Bermekî, el-Cevherî’nin *Tâcu’l-Luġa ve Şihâhu’l-*

¹³ Bkz. Ebû Sikkîn, *el-Me’âcimu’l-‘Arabiyye*, 27; Kişî, *Kitâbu’l-‘Ayn li’l-Ḥalîl b. Ahmed*, 36.

¹⁴ Krş. el-Cevherî, *eş-Şihâh*, neşredeninin girişi, 1:۷.

¹⁵ Bkz. Ebû Sikkîn, *el-Me’âcimu’l-‘Arabiyye*, 27.

¹⁶ Bkz. Hasen Naşşâr, *el-Mu’cemu’l-‘Arabî*, 1:159-160.

¹⁷ Durmuş, “Sözlük,” *DİA*, 37:399.

¹⁸ İbn Dureyd, *Cemheratu’l-Luġa*, 1:40.

¹⁹ Bkz. İbn Dureyd, *Cemheratu’l-Luġa*, 1:40-53; Ya’kûb, *el-Me’âcimu’l-Luġaviyye’l-‘Arabiyye*, 75-84.

²⁰ Bkz. el-Kişî, *Kitâbu’l-‘Ayn li’l-Ḥalîl b. Ahmed*, 36-37.

²¹ Durmuş, “Sözlük,” *DİA*, 37:399.

'Arabiyye'sini bu metoda göre tertip etmiştir. Mahmūd b. Ömer ez-Zemaḥşerī (ö. 538/1144) *Esāsu'l-Belāğa'*da bu metodu takip etmiştir. Daha kullanışlı ve pratik bir yöntem olması nedeni ile sonraki dönemlerde bu metodu takip eden onlarca sözlük yazılmış ve son asırda en yaygın kullanılan tertip metotlarından biri haline gelmiştir.²² Butrus el-Bustānī'nin (1819-1883) *Muḥītu'l-Muḥīt'i*, Lüüz el-Ma'lūf'un (1867-1946) *el-Muncid'i* ve Kahire'deki Mecma'u'l-Luġati'l-'Arabiyye'nin hazırladığı *el-Mu'cemu'l-Vasīṭ*²³ bu metoda göre yazılmış meşhur çalışmalardandır.

3-) Kelimeleri telaffuz ediliş özelliklerine ve söyleniş şekillerine göre ilk harften son harfe doğru alfabetik olarak tertip etme metodu [et-Tertību'l-Firencī]: Bu metot aranan kelimenin kolayca bulunabilmesi amacıyla geliştirilmiştir. Müslüman alimler arasında III. (IX) yüzyıldan beri bilinmektedir. Kurā'unneml (ö. 310/922) *el-Mucerrred* adlı eserinde bu metodu uygulamıştır. Ancak Kurā'unneml, Arapça sözcükleri söyleniş biçimlerine göre ele alıp, sadece birinci ve ikinci harflerinde alfabetik sıralama metodunu kullanmıştır. Batı tarzı olarak da bilinen bu metot, 20. Yüzyılda yaygınlık kazanmıştır.²⁴ Abdullah el-'Alāyilī/'Alaylī (1914-1996) *el-Merci'* adlı sözlüğünde ve Cibrān Mes'ūd (1930-) *er-Rāid*'inde²⁵ bu metodu kullanmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse bu metot her ne kadar kelimeleri bulma hususunda bir kolaylık sağlasa da aynı kelime kökünden türeyen kelimelerin tamamını aynı yerde göstermemesi açısından noksanlık ifade etmektedir.

4-) Sözcükleri morfolojik yapı ve kalıplarına göre tertip etme metodu: Bu metot isim ve fiil köklerini sâlim, muḍa'af ya da mişāl; üçlü, dörtlü ya da hemzeli oluşlarına göre tertip etme esasına dayanır. Bu metot ilk olarak İshāk b. İbrāhīm el-Fārābī'nin (ö. 350/961 ?) *Dīvānu'l-Edeb* adlı eserinde ortaya çıkmıştır. *Dīvānu'l-Edeb*'de isim ve fiiller temel kök kalıpları olan sâlim, muḍa'af, mişāl, üçlüler (sulāsī), dörtlüler (rubā'ī) ve hemzeliler (mehmūz) şeklinde altı kısımda tertip edilmiştir. Ayrıca fa'lun, fu'lun, fa'letun vb. kalıplardan gelen sözcükler söz konusu kalıplar altında ayrıca alfabetik olarak sıralanmıştır. Yine Neşvān el-Ḥimyerī'nin *Şemsu'l-'Ulūm*'unda, Aḥmed b. Ali el-Beyhaḳī'nin *Tācu'l-Meşādır*'ında ve Hüseyn b. Aḥmed ez-Zevzenī'nin *el-Meşādır*'ında bu metoda göre bir tasnif ve tertip yapılmıştır.²⁶

²² Krş. el-Cevherī, *eş-Şihāh*, neşredeninin girişi, 1:ج.

²³ Bkz. Ya'kūb, *el-Me'ācimu'l-Luġaviyye'l-'Arabiyye*, 133-160.

²⁴ Durmuş, "Sözlük," *DİA*, 37:399.

²⁵ Bkz. Ya'kūb, *el-Me'ācimu'l-Luġaviyye'l-'Arabiyye*, 161-178; el-Kişlī, *Kitābu'l-'Ayn li'l-Ḥalīl b. Ahmed*, 37.

²⁶ Durmuş, "Sözlük," *DİA*, 37:400.

5-) Sözcükleri konularına göre tasnif metodu: Bu en belirgin şekli ile el-Ķāsim b. Sellām’ın (ö. 224/838) tertip metodudur. Daha sonra Ebū Manşūr eṣ-Şe’alibî (ö. 429/1038) *eṣ-Şāhibî fî Fıkhî’l-Luġa*’da ve İbn Sîde (ö. 458/1066) *el-Muḥaṣṣaṣ*’ta bu metodu takip etmiştir. Son dönem sözlük yazarlarından Abdulfettâh es-Sa’îdî ve Hüseyn Yûsuf Mûsâ da bu metodu takip etmiştir.²⁷

Yukarıda zikredilen klasik literatüre ait eserlerden bir kısmı üzerine, ihtisar, şerh, hâşiye, tenkit, tekmil, ikmal, zeyl, istidrâk, tertip vb. türlerde çalışmalar kaleme alınmıştır. Şerh edilen sözlükler arasında özellikle el-Fîrûzâbâdî’nin *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ*’i öne çıkmıştır.

1. *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ* ve Literatürü

Ebu’l-Ṭâhir Mecdudîdîn Muḥammed b. Ya’kûb b. Muḥammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), bizzat kendi beyanına göre İran topraklarında yer alan Şîrâz’a bağlı Fîrûzâbâd yakınlarındaki Kârizîn / Karzin beldesinde doğmuştur.²⁸ Diğer bazılarına göre ise Şîrâz’a bağlı Kâzerûn’da dünyaya gelmiştir. Daha sonra Şîrâz’a gitmiştir. el-Fîrûzâbâdî *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ* başta olmak üzere çok sayıda eser kaleme almıştır.²⁹ el-Fîrûzâbâdî *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ*’i Yemen’in Zebîd bölgesinde telif etmiştir.³⁰ *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ* ve bu eser etrafında gelişen literatürün genel özellikleri hakkında şunları belirtmek mümkündür.

1.1. *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ*

el-Fîrûzâbâdî’nin *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ*’inin tam adı *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ ve’l-Kâbüsû’l-Vasîṭ el-Câmi’ limâ Zehebe min Kelâmi’l-‘Arab Şemâtiṭ* şeklindedir.³¹

el-Fîrûzâbâdî *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ*’in mukaddimesinde şunları belirtir:

Ben bu sanatta ve ilimde [sözlük yazma alanında] çok önceden ustalaştım. O konuda eserler yazdım. Ve ona hizmet etmeye devam ettim. Bir zamanlar fasih sözcükleri ve –önceki sözlük yazarlarının kitaplarında- gözden kaçan kelimeleri toplayan bir kitap yazmaya girişmiştim. Öğrencilerin beni zorlaması ile *el-Lâmi’u’l-Mu’lemul-‘Ucâb el-Câmi’ beyne’l-Muḥkem ve’l-‘Ubâb* –ki bu ikisi bu dalda yazılan en güzel eserlerdendir- adındaki kitabımı yazmaya başladım. Bu ikisinin –*el-Muḥkem* ve *el-‘Ubâb*- muhtevasına eklemelerde bulundum. Sonunda bu kitap bu alanda yazılmış bütün eserleri geçti. Ancak, ben o eserin yaklaşık altmış cilt tutacağını tahmin ettim. Bunun da öğrencileri aciz

²⁷ Krş. el-Cevherî, *eṣ-Şihâh*, neşreden giriş, 1: 1.

²⁸ Bkz. el-Fîrûzâbâdî, *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ*, 522; el-Hürînî, *Şerhu Dîbâceti’l-Ķāmûsî’l-Muḥiṭ*, 12; el-Kişlî, *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ li’l-Fîrûzâbâdî*, 14.

²⁹ Bkz. es-Suyûtî, *Buġyetu’l-Vu’ât*, 1:373-375.

³⁰ Bkz. eṣ-Şûfî, *el-Luġa ve Me’âcimuḥâ*, 200.

³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 2:1306-1310.

bırakacağını düşündüm. ... Bunun üzerine kastımı değiştirdim ve bu kitabı telif ettim. Şevâhidleri ve zevâidleri çıkartarak her otuz cildi tek ciltte özetledim. *el-Muḥkem* ve *el-'Ubâb* adlı eserlerin özetini kitaba yerleştirdim. Ayrıca kitaba Allah Teâlâ'nın lütfettiği çok sayıda ilaveler yaptım. ... Kitabı *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ* diye adlandırdım. Çünkü o en büyük denizdir.³²

el-Fîrûzâbâdî'nin *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ*'i çok ilgi görmüş ve bizzat yazarından icazetli olarak okunmuştur.

Örnek:

İbn Hacer, *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ*'in yazarı Mecdüddîn el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ile Yemen'in Zebîd ve Vâdilḥuşayb bölgelerinde görüşmüştür. İbn Hacer el-'Askalânî (ö. 852/1449) bu görüşmeler sırasında, el-Fîrûzâbâdî'den onun *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ* adlı eserinin ikinci yarısını okumuştur. Eserin ilk yarısı o tarihlerde, o bölgede bulunmadığı için İbn Hacer eserin diğer yarısını okutmak ve munâvele yolu ile ondan rivâyet etmek için el-Fîrûzâbâdî'den izin ve icâzet almıştır.³³

Kâtib Çelebi *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ*'in el-Fîrûzâbâdî'ye kıraat yolu ile birçok defa okunduğunu ve son okumanın 813/1410 senesinde yapıldığını belirtir. Yine Kâtib Çelebi, *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ*'in Kahire'de bulunan müellif hatlı nüshasından bahseder. Ayrıca eserin diğer bazı nüshalarının bu nüshadan farklı birçok içeriğe sahip olduklarına işaret eder.³⁴

el-Fîrûzâbâdî *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ*'te kâfiye esasına dayalı alfabetik bir tertip metodu takip etmiştir. Eserde Arapça kelime köklerinin lâmu'l-fiilleri (kelime kökünün son harfi) esas alınarak bâb başlıkları konmuş ve bütün bâblar alfabetik olarak sıralanmıştır. Daha sonra her bâbın içinde kelimelerin fâu'l-fiilleri (kelime kökünün ilk harfi) esas alınarak fasıllar oluşturulmuş ve alfabetik olarak sıralanmıştır. Ayrıca her fasıl altında ele alınan sözcükler de alfabetik olarak sıralanmıştır. Fasıllar altında ele alınan sözcükler açıklanırken sözcüğün fiil anlamından başlanarak, sözcükten türeyen diğer sözcüklerin anlam özellikleri açıklanmıştır. Kısaca *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ* tertip edilirken bâb başlığı – fasıl başlığı – fasıl altında alfabetik sıralanan sözcükler – her sözcüğün ayrı ayrı açıklanması şeklinde bir tertip ve tasnif metodu takip edilmiştir.

Bâbların sıralanışı şu şekildedir: Bâbu'l-Hemze, Bâbu'l-Bâ, Bâbu't-Tâ, Bâbu's-Şâ, Bâbu'l-Cîm, Bâbu'l-Ḥâ, Bâbu'l-Ḥâ, Bâbu'd-Dâl, Bâbu'z-Zâl, Bâbu'r-Râ, Bâbu'z-Ze, Bâbu's-Sîn, Bâbu's-Şîn, Bâbu's-Şâd, Bâbu'd-Ḍâd, Bâbu't-Ṭâ,

³² el-Fîrûzâbâdî, *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ*, 26-27.

³³ Bkz. es-Seḥâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, 1:148.

³⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2:1308.

Bābu’z-Zā, Bābu’l-‘Ayn, Bābu’l-Ķayn, Bābu’l-Fā, Bābu’l-Ķāf, Bābu’l-Kāf Bābu’l-Lām, Bābu’l-Mīm, Bābu’n-Nūn, Bābu’l-Vāv, Bābu’l-He, Bābu’l-Yā.³⁵

Fasılların sıralanışı ise şu şekildedir: Bābu’l-Hemze altında şu fasıllar alfabetik olarak sıralanmıştır: Faşlu’l-Hemze, Faşlu’l-Bā, Faşlu’t-Tā, Faşlu’s-Sā, Faşlu’l-Cīm, Faşlu’l-Hā, Faşlu’l-Ḥā, Faşlu’d-Dāl, Faşlu’z-Zāl, Faşlu’r-Rā, Faşlu’z-Ze, Faşlu’s-Sīn, Faşlu’s-Şīn, Faşlu’s-Şād, Faşlu’d-Ḍād, Faşlu’t-Ṭā, Faşlu’z-Zā, Faşlu’l-‘Ayn, Faşlu’l-Ķayn, Faşlu’l-Fā, Faşlu’l-Ķāf, Faşlu’l-Kāf, Faşlu’l-Lām, Faşlu’l-Mīm, Faşlu’n-Nūn, Faşlu’l-Vāv, Faşlu’l-He, Faşlu’l-Yā.³⁶

Kısaca *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ*’in bâb başlıkları altında bulunan fasıllarda ele alınan tüm sözcükler alfabetik olarak sıralanmıştır. Ayrıca fasılda yer alan tüm sözcükler ayrı ayrı açıklanmıştır. Fasil altında yer alan kelimeler açıklanırken genel olarak önce o kökten türeyen fiiller, sonra isimler alfabetik olarak sıralanmıştır.

1.2. *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ* Etrafında Gelişen Literatür

el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ etrafında geniş hacimli bir literatür oluşmuştur. Kaynak eserlerde aktarılan bilgilerden ve bibliyografik kayıtlardan tespit edebildiğimiz kadarı ile söz konusu literatürde telhis, şerh, hâşiye, ıslah, tashih, tenkit vb. türlerde yazılmış seksenden fazla eser yer almıştır.³⁷ *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ* etrafında gelişen literatürün dikkat çeken ürünlerini şöylece özetlemek mümkündür.

1.2.1. *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ* Üzerine Yazılan Telhis ve Tasnif Konulu Eserler

1- *Tertibu’l-Ķāmûsî’l-Muḥiṭ Murettebun ‘alā Ṭarīkatî’l-Mişbāḥî’l-Munîr ve Esâsî’l-Belāğa*, eṭ-Ṭāhir Aḥmed ez-Zāwî (ö. 1986) tarafından kaleme alınmıştır.³⁸

2- *Telḥîsu’l-Ķāmûs*, İbrāhim b. Muḥammed el-Ḥalebî (ö. 956/1549) tarafından yazılmıştır.³⁹

3- *Muḥtârû’l-Ķāmûsî’l-Muḥiṭ Murettebun ‘alā Ṭarīkatî Muḥtârî’s-Şiḥāḥ ve’l-Mişbāḥî’l-munîr*, eṭ-Ṭāhir Aḥmed ez-Zāwî (ö. 1986) tarafından kaleme alınmıştır.⁴⁰

1.2.2. Şerh Türü Eserler

el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ’i şerh eden eserlerden bazıları onun mukaddime kısmını, bazıları eserin büyük bir kısmını, bazıları da tamamını şerh etmiştir.

³⁵ el-Firüzâbâdî, *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ*, 33-1357.

³⁶ el-Firüzâbâdî, *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ*, 33-57.

³⁷ Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 2:1308-1310; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, 2:234-235; el-Ḥabşî, *Câmi’u’s-Şurûḥ ve’l-Ḥavâşî*, 3:509-516.

³⁸ Bkz. ez-Zāwî, *Tertibu’l-Ķāmûsî’l-Muḥiṭ* (Kahire: Dāru’l-Fikr, tsz.)

³⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 2:1310; el-Ḥabşî, *Câmi’u’s-Şurûḥ ve’l-Ḥavâşî*, 3:515.

⁴⁰ Bkz. ez-Zāwî, *Muḥtârû’l-Ķāmûsî’l-Muḥiṭ*, 9-677.

1.2.2.1. *el-Ḳāmūsul-Muḥiṭ*'in Mukaddime Kısımının Şerhleri

1- 'İsâ b. Abdırrahmân b. Ali (ö. ?) *el-Ḳāmūsul-Muḥiṭ*'in dibâcesini şerh etmiştir.⁴¹

2- *ez-Zehru'l-Yâni* 'alâ *Ḳavli Şāḥibi'l-Ḳāmūs fi'd-Dibâce "ve Lâ Mâni"*, Muḥammed b. Yûsuf ed-Dimyâṭi el-Ḥanefî (1014/1605) tarafından yazılmıştır.⁴²

3- *Şerḥu Dîbâceti'l-Ḳāmūs*, Ebulvefâ Naşr el-Hürîni (ö. 1291/1874) tarafından yazılmıştır.⁴³

1.2.2.2. Eserin Büyük Bir Kısımını veya Tamamını Ele Alan Şerhler

1- Muḥammed b. 'Abdirra'ûf el-Munâvî (ö. 1031/1622) tarafından *el-Ḳāmūsul-Muḥiṭ* üzerine bir şerh yazılmıştır.⁴⁴ Araştırmanın ilerleyen kısımlarında bu eser incelenecaktır. Eserin birçok yazma nüshası günümüze ulaşmıştır.

2- Muḥammed Murteḏâ ez-Zebîdî el-Ḥuseynî (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-'Arūs min Cevāhiri'l-Ḳāmūs* adlı eserinde el-Fîrüzâbâdî'nin *el-Ḳāmūsul-Muḥiṭ*'ini şerh etmiştir.⁴⁵ *Tâcu'l-'Arūs*'ta *el-Ḳāmūsul-Muḥiṭ*'in tamamı şerh edilmiştir. Ayrıca bu eser *el-Ḳāmūsul-Muḥiṭ* üzerine yapılmış şerhlerin en hacimli olarak nitelenebilir.

1.2.3. Hâşiye Türü Eserler

1- *el-Ḳavlu'l-Me'nūs*, farklı müelliflerin muhtelif zamanlarda yapmış oldukları katkılarla oluşmuş bir eserdir. Daha açık bir ifade ile bu eser *el-Ḳāmūsul-Muḥiṭ* üzerine iki farklı yazar tarafından yazılan ve birbirini tamamlayan iki hâşiyenin, üçüncü bir yazar tarafından toplanarak ve kendisinden de bir şeyler eklenerek oluşturulmuş halidir. Eserin ortaya çıkış ve telif sürecini şu şekilde özetlemek mümkündür: İlk olarak Şeyh Abdalbâsî b. Ḥalîl el-Ḥanefî (ö. 920/1514), elinde bulunan bir *el-Ḳāmūsul-Muḥiṭ* nüshasının kenarlarına bazı hâşiler yazmıştır. Sonra *el-Ḳāmūsul-Muḥiṭ*'in aynı nüshası üzerine Sa'dî Çelebî, Sa'dullâh b. 'İsâ (ö. 945/1530) tarafından bazı hâşiyeler eklenmiştir.⁴⁶ Daha sonra Sa'dî Çelebî'nin- talebelerinden Kızıl Molla diye tanınan Abdurrahmân b. Seydî Ali el-Amâsî er-Rûmî (ö. 983/1575) bu iki hâşiyeyi birleştirmiş ayrıca kendisi de bir şeyler eklemiştir.

⁴¹ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2:1308.

⁴² Bkz. Eser ilmi bir makale içinde neşredilmiştir. Bkz. Hâlid İbrâhim Mustafa, "ez-Zehru'l-Yâni 'alâ Ḳavli Şāḥibi'l-Ḳāmūs fi'd-Dibâce ve Lâ Mâni" li Muḥammed b. Yûsuf ed-Dimyâṭi," 12:5:3878 - 3931.

⁴³ el-Hürîni, *Şerḥu Dîbâceti'l-Ḳāmūsul-Muḥiṭ*, 28-95.

⁴⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2:1309.

⁴⁵ Bkz. ez-Zebîdî, el-Ḥuseynî, *Tâcu'l-'Arūs* (Kuveyt: Muessetu'l-Kuveyt li't-Tekaddumi'l-'İlmî, 2001).

⁴⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2:1308-1309. Şehid Ali Paşa, no. 2661, vv. 1b-2a.

Netice olarak *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ* üzerine yazılmış hâşiye türünde bir eser meydana gelmiştir.⁴⁷

2- Nûruddîn Ali b. Ğânim el-Maḳdisî (ö. 1004/1596) tarafından *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ* üzerine bir hâşiye yazılmıştır. Bu eser, müellifin oğlu tarafından, *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ*’in kenar boşluklarına kaydedilmiştir. Daha sonra müellifin oğlu, kaydettiği hâşiyeleri bir ciltte toplamış ve *el-Câmî*⁴⁸ hacminde bir eser meydana gelmiştir.⁴⁸

1.2.4. Zevâid, Muhakeme, Tenkit, Tashih ve Terminoloji Türü Eserler

1- *el-Ķāmûsû’l-Muḥiṭ* üzerine Celâleddîn es-Suyûtî’nin (ö. 908/1502) *el-İfşâh fî Zevâidi’l-Ķāmûs* ‘ale’ş-Şihâh adlı bir eser kaleme aldığı aktarılmıştır.⁴⁹

2- *Behcetü’n-Nufûs fî’l-Muḥâkeme beyne’ş-Şihâh ve’l-Ķāmûs*, Bedruddîn Muḥammed b. Yahyâ b. ‘Umer el-Ķarâfî el-Mıṣrî (ö. 1008/1599) tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁰

3- *Merace’l-Bahreyn*, Uveys b. Muḥammed –Veysî (ö. 1037/1628) tarafından kaleme alınmıştır. Veysî, el-Fîrûzâbâdî tarafından el-Cevherî’ye yönelik yapılan itirazlara cevaplar vermiştir.⁵¹

4- *ed-Durru’l-Laḳîṭ fî Aḡlâtı’l-Ķāmûsî’l-Muḥiṭ*, Molla Muḥammed b. Mustafa –Dâvudzâde (ö. 1017/1608) tarafından yazılmıştır. Eser muhtasar bir hacimdedir.⁵² Eser bir Yüksek Lisans Tezine konu olarak tahkik edilmiştir.⁵³

⁴⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 2:1309; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetu’l-‘Ârifîn*, 1:547. Eserin başı şu şekildedir: “الحمد لله الذي أقام مجد الدين ورفع مقامه المتين ...”. Bkz. Şehid Ali Paşa, no. 2661, v. 1b.

⁴⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 2:1309. Bu eser 2011 yılında bir Yüksek Lisans tezine konu olarak tahkik edilmiştir. Bkz. Niḡâl Muḥammed Muḥammed, *Havâsî İbn Ğânim el-Maḳdisî ‘ale’l-Ķāmûsî’l-Muḥiṭ li’l-Fîrûzâbâdî Dirâse ve Tahkîk* (Gazze: el-Câmiatu’l-İslâmiyye, 2011).

⁴⁹ eş-Şâzîlî, *Behcetü’l-‘Âbidîn bi Tercemeti Hâfızı’l-‘Asr Celâleddîn*, 166; Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 2:1308; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetu’l-‘Ârifîn*, 1:535. Esere ulaşılammıştır.

⁵⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 2:1310. Eserin birçok yazma nüshası günümüze ulaşmıştır. Bkz. Halet Efendi, no. 555; Fazıl Ahmed Paşa, no. 312; Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, no. 1871; Nuru Osmaniye, no. 4701. Eser 970 senesinin Recep ayının sonlarında (Mart 1563) tamamlanmıştır. Bkz. Halet Efendi, no. 555, v. 101b). Eserin başı şu şekildedir: “الحمد لله الذي زين من أراد بالتخلي بأشرف اللغات وأنعم ... عليه بها للتوصل” bkz. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi, no. 555, vv. 1b-101b.

⁵¹ Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 2/1308. Eser Sedat Şensoy tarafından 1995 senesinde Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “Veysî (Üveys b. Muḥammed el-Alaşehirî) ve Eseri Merace’l-Bahreyn’in Tahkiki” başlıklı bir Yüksek Lisans tezinde tahkik edilmiştir. Daha sonra eser aynı araştırmacı tarafından neşredilmiştir. Bkz. Sedat Şensoy, *Veysi ve Eseri Merace’l-Bahreyn* (İstanbul: Detay Copy Centre, 2010).

⁵² Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 2:1308. Eserin yazma nüshaları için bkz. Ayasofya, no. 112; Halet Efendi, no. 556; Şehid Ali Paşa, no. 2619.

⁵³ Eser Sükeyne bnt. Abdillâh b. Ahmed el-Kuḥlânî tarafından Ummulkurâ Üniversitesi’nde 1997 senesinde tamamlanan bir Yüksek Lisans Tezinde iki cilt halinde tahkik edilmiştir.

5- *Fulku'l-Ķāmūs*, Abdulkādir b. Ahmed el-Yemnī el-Ĥuseynī (ö. 1207/1793) tarafından yazılmıştır.⁵⁴

6- *Işılāhu'l-Ķāmūsī'l-Muḥīt*, Naşr el-Hürinī (ö. 1291/1874) tarafından yazılmıştır.⁵⁵

7- *el-Cāsūs 'ale'l-Ķāmūs*, Ahmed Fāris eş-Şidyāk (ö. 1305/1887) tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁶

8- *Taşḫiḥu'l-Ķāmūsī'l-Muḥīt*, Aḥmed Teymūr Paşa (1871-1930) tarafından yazılmıştır.⁵⁷

1.2.5. *el-Ķāmūsū'l-Muḥīt*'in Türkçe Çevirileri

1- Aḥmed b. Merkez –Merkezzāde Ahmed Efendi (ö. 963/1556) tarafından *el-Bābus fī Tercemeti'l-Ķāmūs* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁵⁸ Bu çeviri *el-Ķāmūsū'l-Muḥīt*'in Türkçeye yapılan ilk çevirisidir.⁵⁹ Eser takfiye ekolünün metoduna göre tertip edilmiştir. Bâblar kelime köklerinin son harfine, faşıllar ise kelime köklerinin ilk harfine göre belirlenmiştir.⁶⁰

2- Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1819) tarafından *Okyānūsū'l-Basīt* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁶¹ Bu çeviri *el-Ķāmūsū'l-Muḥīt*'in Türkçeye yapılan ikinci çevirisidir.

2. 'Abdurra'uf el-Munāwī

'Abdurra'uf el-Munāwī'nin tam nisbesi, Zeynuddīn 'Abdurra'uf b. Tācil'ārifin b. Ali b. Zeynil'ābidīn el-Ḥaddādī el-Munāwī el-Ķāhiri eş-Şāfiī (ö. 1031/1622) şeklinde zikredilmiştir.⁶²

'Abdurra'uf el-Munāwī, 952/1545 senesinde Kahire'de dünyaya gelmiş ve 23 Safer 1031 / 7 Ocak 1622 günü sabah vaktinde vefat etmiştir. Ezher Camii'nde Cuma namazından sonra cenaze namazı kılınmış ve Kahire'de defnedilmiştir.⁶³

el-Munāwī'nin züht ve takvâ ehli bir şahıs olduğu aktarılmıştır. el-Munāwī babasının gözetiminde yetişmiş ve buluş çağına gelmeden Kur'ân-ı Kerim'i

⁵⁴ el-Yemenī, *Fulku'l-Ķāmūs* (Beyrut: Dāru'l-Cil, 1994).

⁵⁵ Bu eser ez-Zāvi'nin *Tertibu'l-Ķāmūsī'l-Muḥīt* adlı eserinin baş tarafında basılmıştır. Bkz. ez-Zāvi, *Tertibu'l-Ķāmūsī'l-Muḥīt* (Kahire: Dāru'l-Fikr, tsz.), 10-27.

⁵⁶ eş-Şidyāk, *el-Cāsūs 'ale'l-Ķāmūs*, 293.

⁵⁷ Ahmed Teymūr Paşa, *Taşḫiḥu'l-Ķāmūsī'l-Muḥīt*, 3; el-Kişlī, *el-Mu'cemu'l-'Arabī fī Lubnān*, 22-23.

⁵⁸ Kātib Çelebi, *Keşfu'z-Zunūn*, 2/1308.

⁵⁹ İsmail Durmuş, "Merkezzāde Ahmed Efendi," *DİA*, 29:207.

⁶⁰ Eserin müellifin kaleminden çıkmış 950/1543 tarihli nüshası için bkz. Aḥmed b. Merkez –Merkezzāde Ahmed Efendi, *el-Bābus fī Tercemeti'l-Ķāmūs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2692, vv. 1b-310b.

⁶¹ Bkz. Mütercim Âsım Efendi, *Okyānūsū'l-Basīt* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014).

⁶² el-Muḥibbī, *Ḥulāşatu'l-Eşer*, 2:193, 412.

⁶³ Bkz. el-Muḥibbī, *Ḥulāşatu'l-Eşer*, 2:416. Ayrıca bkz. A. Saleh Hamdan, "al-Munāwī," *EL²*, 7:565; M. Yaşar Kandemir, "Münāwī, Muḥammed Abdurra'uf," *DİA*, 31:571-573.

ezberlemiştir. Sonra *el-Behce* gibi Şâfiî fıkına dair bazı metinleri ezberlemiştir. Yine İbn Mâlik’in *Elfiyye’sini*, ‘Irâkî’nin *Elfiyetu’l-Ḥadis’ini* ve *Elfiyetu’s-Sîra’sını* ezberlemiştir. Bunları babası hayatta iken, asrının ileri gelen alimlerine arz etmiştir.⁶⁴

el-Munâvî Arap diline dair ilimleri babasından okumuştur. Daha sonra ihtisasının önemli bir kısmını yanında tahsil ettiği hocası Şemsuddîn Muḥammed b. Ahmed er-Remlî’den (ö. 1004/1596) fıkıh okumuştur. Ali b. Ğānim el-Maḥdisî’de (ö. 1004/1596) tefsir, hadis ve edebiyat dersleri almıştır. Daha birçok alimden çeşitli dersler almıştır.⁶⁵

‘Abdurra’ûf el-Munâvî, tasavvuf ilmi ve terbiyesini zamanının kutbu Abdulvehhâb eş-Şa’rânî’den almıştır.⁶⁶ el-Munâvî Ḥalvetiyye, Bayramiyye, Şazeliyye ve Nahşibendiyye tarikatlarına intisap etmiştir.⁶⁷

‘Abdurra’ûf el-Munâvî hadis, tefsir, tarih, biyografi, Arap dili ve Arap sözlükbilimi gibi muhtelif alanlarda büyük-küçük, tam-noksan olmak üzere *Feyḍu’l-Kadîr Şerhu’l-Câmi’i’s-Şağîr*,⁶⁸ *el-Câmi’u’l-Ezher min Ḥadîsî’n-Nebiyî’l-Enver*,⁶⁹ *el-Fethu’s-Semâvî bi Tahrici Tefsiri Ehâdisi’l-Kâdî’l-Beyḍâvî*,⁷⁰ *Şerhu’n-Nukâye*⁷¹ ve *Şerhu’z-Zubed li İbn Arslân*⁷² gibi çok sayıda eser kaleme almıştır.⁷³ Ancak onun eserlerinden bazıları neşredilmiş, diğer bazıları ise henüz tahkik edilerek neşredilmemiştir.

‘Abdurra’ûf el-Munâvî’nin doğrudan Arap dili ve edebiyatı alanında kaleme aldığı veya dilbilimsel içerikli eserlerinden bazıları şunlardır:

- 1-) *el-Muḥâḍıru’l-Vaḍiyye fi’s-Şem’ati’l-Muḍiyye*⁷⁴
- 2-) *Ḳurratu ‘Ayni’l-İnsân bi Zikri Esmâ’i’l-Ḥayevân*
- 3-) *İḥkâmu’l-Esâs*⁷⁵
- 4-) *‘Imâdu’l-Belâğa fi Emsileti Ehli’l-Berâ’a*⁷⁶

⁶⁴ el-Muḥibbî, *Ḥulâşatu’l-Eşer*, 2:412-413.

⁶⁵ el-Muḥibbî, *Ḥulâşatu’l-Eşer*, 2:413.

⁶⁶ el-Muḥibbî, *Ḥulâşatu’l-Eşer*, 2:413.

⁶⁷ el-Muḥibbî, *Ḥulâşatu’l-Eşer*, 2:413.

⁶⁸ el-Munâvî, *Feyḍu’l-Kadîr Şerhu’l-Câmi’i’s-Şağîr* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2001).

⁶⁹ Eser otuz bin hadisten oluşan ansiklopedik bir mecmuadır. Hadislerden bazıları *Câmi’u’s-Şağîr* üzerine ziyade niteliğindedir. Hadislerin sonunda rütbeleri ve sıhhat dereceleri belirtilmiştir. Bkz. el-Muḥibbî, *Ḥulâşatu’l-Eşer*, 2:414.

⁷⁰ el-Munâvî, *el-Fethu’s-Semâvî bi Tahrici Tefsiri Ehâdisi’l-Kâdî’l-Beyḍâvî* (Riyâd: Dâru’l-‘Âsime, 1989).

⁷¹ es-Suyûtî’nin *en-Nukâye* adlı eserinin ilk fennî üzerine yazılmıştır. Bkz. el-Muḥibbî, *Ḥulâşatu’l-Eşer*, 2:413.

⁷² Bu eser İbn Arslân’ın, Usûlu’d-Dîn, usûl-i fıkıh, fıkıh ve tasavvuf ilimlerine dair yazdığı *ez-Zubed* adlı manzum eserine el-Munâvî tarafından yazılmış şerhtir. Bkz. el-Muḥibbî, *Ḥulâşatu’l-Eşer*, 2:414.

⁷³ Bkz. el-Muḥibbî, *Ḥulâşatu’l-Eşer*, 2:413-415; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, 2:417; ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 6:204.

⁷⁴ Bu eser Suyûtî’nin *eş-Şem’atu’l-Muḍiyye fi ‘İlmi’l-‘Arabiyye* adlı eserinin şerhidir. Bkz. el-Muḥibbî, *Ḥulâşatu’l-Eşer*, 2:415.

⁷⁵ ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 6:204.

⁷⁶ Bkz. ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 6:204; el-Munâvî, *‘Imâdu’l-Belâğa* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2022).

5-) *Şerh ‘ale’l-Ķāmūsī’l-Muḥīṭ*.⁷⁷ Daha önce ifade edildiği üzere bu eser, araştırmamızın konusudur. İlerleyen kısımlarda incelenecektir.

6-) *İthāfu’ṭ-Ṭullāb bi Şerhi Kitābi’l-‘Ubāb*⁷⁸

7-) *et-Tevkīf ‘alā Muhimmātī’t-Te‘ārīf*⁷⁹

‘Abdurra’ūf el-Munāwī’nin eserleri, talebeleri arasında ve yaşadığı dönemin ilim çevrelerinde büyük kabul görmüştür.⁸⁰ el-Munāwī yaşadığı dönemin en önde gelen alimi olarak nitelenmiştir.⁸¹ Bununla beraber el-Munāwī bazı çağdaşlarından gelen haset, düşmanlık ve ta’n etme gibi birçok kötü muameleye maruz kalmıştır. Hatta ona yönelik bir zehirleme girişiminde bulunulduğuna işaret edilmiştir. Çok hastalanması ve çok tedaviye maruz kalması sebebi ile el-Munāwī’nin bedeninde ve bazı organlarında kalıcı hasarlar meydana geldiği, ayrıca el-Munāwī yazı yazmaktan aciz kalınca oğlu Muḥammed’in onun bazı eserlerini imla yöntemi ile kaydettiği aktarılmıştır.⁸²

3. el-Munāwī’nin *Şerhu’l-Ķāmūsī’l-Muḥīṭ*’inin Değerlendirmesi

‘Abdurra’ūf el-Munāwī’nin *el-Ķāmūsū’l-Muḥīṭ* üzerine yazdığı şerhin özelliklerini aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür.

3.1. el-Munāwī’nin *el-Ķāmūsū’l-Muḥīṭ* Şerhinin Adı ve Müellife Aidiyeti

‘Abdurra’ūf el-Munāwī’nin, el-Firūzābādī’nin *el-Ķāmūsū’l-Muḥīṭ*’i üzerine yazdığı şerh, *İnāsu’n-nufūs bi Şerhi’l-Ķāmūs* olarak adlandırılmıştır.⁸³ Yine eserin adı *Şerhu Ḥutbeti’l-Ķāmūs* olarak da zikredilmiştir.⁸⁴

Eserin ‘Abdurra’ūf el-Munāwī’ye nispeti doğrudur. Eser günümüze ulaşan yazma nüshalarında,⁸⁵ biyografi ve katalog kitaplarında,⁸⁶ bazı ilmi çalışmalarda⁸⁷ ‘Abdurra’ūf el-Munāwī’ye nispet edilmiştir.

3.2. el-Munāwī’nin *Şerhu’l-Ķāmūsī’l-Muḥīṭ*’inin Yazma Nüshaları

el-Munāwī’nin *el-Ķāmūsū’l-Muḥīṭ* üzerine yazdığı şerhin birçok yazma nüshası günümüze ulaşmıştır. Söz konusu nüshaları şu şekilde ele almak mümkündür.

⁷⁷ el-Muḥibbī, *Ḥulāṣatu’l-Eser*, 2:415; ez-Ziriklī, *el-A’lām*, 6:204.

⁷⁸ el-Muḥibbī, *Ḥulāṣatu’l-Eser*, 2:415.

⁷⁹ Bkz. el-Munāwī, *et-Tevkīf ‘alā Muhimmātī’t-Te‘ārīf* (Kahire: Ālemulkutub, 1990/1410).

⁸⁰ el-Muḥibbī, *Ḥulāṣatu’l-Eser*, 2:416.

⁸¹ el-Muḥibbī, *Ḥulāṣatu’l-Eser*, 2:416.

⁸² el-Muḥibbī, *Ḥulāṣatu’l-Eser*, 2:413.

⁸³ el-Munāwī, *et-Tevkīf*, neşredenin girişi, 11.

⁸⁴ Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, 2:234, 417.

⁸⁵ Bkz. el-Munāwī, *Şerhu’l-Ķāmūsī’l-Muḥīṭ* (Mukaddime ve Hemze Bâbi), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 3230, vv. 1b-122b.

⁸⁶ Bkz. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, 2:234, 417.

⁸⁷ Bkz. el-Munāwī, *et-Tevkīf*, neşredenin girişi, 11.

3.2.1. Şerhu’l-Kāmūsü’l-Muḥiṭ 1. Cilt

‘Abdurra’uf el-Munāvi’nin Şerhu’l-Kāmūsü’l-Muḥiṭ adlı eserinin birinci cildi, *el-Kāmūsü’l-Muḥiṭ*’in mukaddime kısmının şerhini, ayrıca Elif (الف) ve Bā (الباء) bāblarında bulunan kelimelerin şerhini içermektedir.

Eserin birinci cildinin nüshaları:

1-) Beyazıd Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Nüshası

Resim 1. Veliyyüddin Efendi Nüshası no. V3112, vv. 1b-2a.

Resim 2. Veliyyüddin Efendi Nüshası no. V3112, v. 422b.

Beyazıd Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi V3112 numarada kayıtlı bu nüsha dört yüz yirmi iki varak hacminde (1b-422b). Nüsha *el-Kāmūsü’l-*

muḥiṭ'in mukaddimesinin, ayrıca hemze (elif) ve bā harfleri ile biten kelime köklerinin şerhini içermektedir. Mukaddime kısmının şerhi 1b-27a varakları arasındadır. Bābu'l-Hemze 27a-131b varakları arasında yer almaktadır. Bābu'l-Bā ise 132a-422b varakları arasında bulunmaktadır. Nüshanın sayfalarında genel olarak yirmi dört - yirmi beş satır bulunmaktadır. Her satırda ortalama on iki - on dört kelime bulunmaktadır.⁸⁸

2-) Esad Efendi Kütüphanesi Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 3230 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Bu nüsha sadece mukaddime kısmının şerhini ve Bābu'l-Hemzeyi içermektedir. Nüshanın sayfalarında genel olarak yirmi üç satır bulunmaktadır. Her satırda ortalama on dört - on beş kelime bulunmaktadır. Bu nüshada müellif ile şarihin sözlerini birbirinden ayırmak için, el-Firūzābādī'nin *el-Ḳāmūsü'l-Muḥiṭ*'ine ait ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.⁸⁹

3-) Akhisar Zeynelzāde Nüshası

Manisa Akhisar Zeynelzāde Koleksiyonu 705 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Nüsha sadece Bābu'l-Hemzeyi içermektedir. Nüshanın sayfalarında genel olarak on beş satır bulunmaktadır. Her satırda ortalama on iki - on üç kelime bulunmaktadır.⁹⁰ Bu nüsha Esad Efendi Koleksiyonu 3230 numaradaki nüsha ile aynı içeriğe sahiptir.

4-) Nuruosmaniye Kütüphanesi Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu 4754 numarada kayıtlı nüsha sadece mukaddime kısmını ve Bābu'l-Hemzeyi içermektedir. Nüshanın sayfalarında genel olarak yirmi beş satır bulunmaktadır. Her satırda ortalama on üç - on dört kelime vardır. Bu nüshada müellif ile şarihin sözlerini birbirinden ayırmak için, el-Firūzābādī'nin *el-Ḳāmūsü'l-Muḥiṭ*'ine ait ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.⁹¹

5-) Bursa İnebey Kütüphanesi Nüshası

Bursa İnebey Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu 1166 numarada, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥiṭ ve'l-Ḳābūsü'l-Vasīṭ* adıyla kayıtlı olan bu nüsha 1b-115a varakları arasında yer almaktadır. Nüshanın her sayfasında genel olarak yirmi üç satır vardır. Her satırdaki kelime sayıları ise genel olarak on

⁸⁸ el-Munāwī, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥiṭ* (Hemze ve Bā Bābı), Beyazıd Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, no. V3112, vv. 1b-422b.

⁸⁹ Bkz. el-Munāwī, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥiṭ* (Mukaddime ve Hemze Bābı), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 3230, vv. 1b-122b.

⁹⁰ Bkz. el-Munāwī, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥiṭ* (Mukaddime ve Hemze Bābı), Akhisar Zeynelzāde, no. 705, vv. 1b-210a.

⁹¹ Bkz. el-Munāwī, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥiṭ* (Mukaddime ve Hemze Bābı), Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no. 4754, vv. 1b-107b.

iki ile on yedi kelime arasında farklılık arz etmektedir. Bu nüsha Esad Efendi 3230 ve Veliyyüddin V3112 numaralı nüshaların baş tarafı (Hemze Bâbı) ile aynıdır.

6-) Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi Nüshası

Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi 1874 numarada kayıtlıdır. *Şerhu Hutbeti’l-Kāmûs* adıyla kayıtlıdır ve 123 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın her sayfasında genel olarak yirmi beş satır vardır. Satırlardaki kelime sayıları genel olarak on iki ile on dört kelime arasında değişmektedir. Bu nüsha Veliyyüddin Efendi V3112 numarada kayıtlı nüsha ile benzer içeriğe sahiptir.

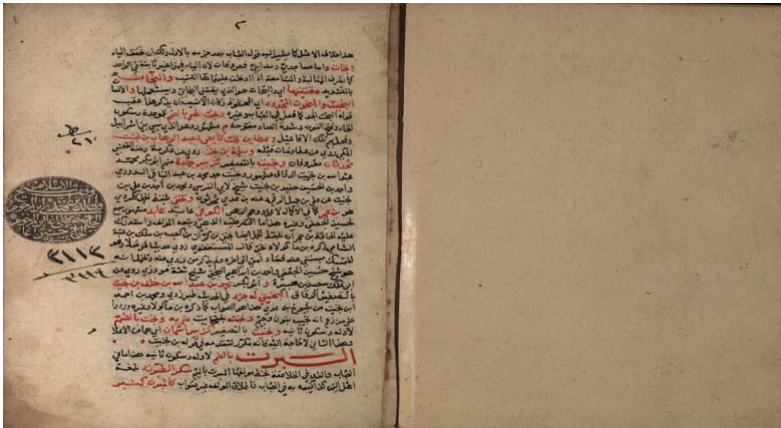
7-) Adana İl Halk Kütüphanesi Nüshası

Adana İl Halk kütüphanesi 01 Hk 1128 numarada *Şerhu Hutbeti’l-Kāmûsi’l-Muḥiṭ* adı ile kayıtlıdır. Nüsha 328 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın her sayfasında genel olarak otuz satır vardır. Her satırda ise genel olarak on dört kelime bulunmaktadır. Bu nüsha Veliyyüddin Efendi V3112 numarada kayıtlı nüsha ile aynı içeriğe sahiptir.

3.2.2. *Şerhu’l-Kāmûsi’l-Muḥiṭ* 2. Cilt

‘Abdurra’ûf el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Kāmûsi’l-Muḥiṭ* adlı eserinin ikinci cildi Tâ (التاء), Sâ (السَّاء), Cîm (الجيم), Hâ (الحاء), Ḥâ (الخاء) ve Dâl (الدال) bâblarını içermektedir.

Eserin ikinci cildinin nüshaları:

Resim 3. Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Nüshası no. V3113, vv. 1b-2a.

Resim 4. Veliyyüddin Efendi Nüshası no. V3113, v. 351b.

Nüsha V3113 numarada kayıtlıdır. Baştan bir varak noksandır. Bābu't-Tā 2a-52b, Ḥarfu's-Šā' 52b-94a, Ḥarfu'l-Cīm 94a-173b, Bābu'l-Hā' 173b-273a, Bābu'l-Hā' 273b-314b ve Ḥarfu'd-Dāl 314b-351b varakları arasında yer almaktadır. Nüshanın sayfalarında genel olarak yirmi yedi - yirmi sekiz satır vardır. Her satırda ortalama on dört - on beş kelime bulunmaktadır. En son olarak [Ḥarfu'd-Dāl] Faşlu'l-Hā' bahsinde yer alan *Haşade* (حصد) kökünden türemiş sözcüklerle ilgili açıklamalar yapılmıştır.⁹²

2-) Bursa İnebey Kütüphanesi Nüshası

Bursa İnebey Kütüphanesi 1165 numarada *Şerhu'l-Kāmüsi'l-Muḥiṭ ve'l-Kābūsi'l-Vasīṭ* adıyla kayıtlı bu nüsha 1b-374b varakları arasında yer almaktadır. Bu nüsha V3113 numarada kayıtlı nüsha ile aynı içeriğe sahiptir.

3.3. el-Munāwī'nin *Şerhu'l-Kāmüsi'l-Muḥiṭ* Adlı Eserinin İçerik Analizi

Eserin içerik analizi yapılırken el-Munāwī'nin *Şerhu'l-Kāmüsi'l-Muḥiṭ* adlı eserinin mukaddimesinin şerhini, ayrıca Hemze ve Bā bāblarını içeren Veliyyüddin Efendi no. V3112 (1b-422b) nüshası ile eserin Tā, Šā, Cīm, Hā, Hā ve Dāl bāblarını içeren Veliyyüddin Efendi no. V3113 (2a-351b) nüshası esas alınmıştır. Eserin içeriği, metodu, kaynakları vb. hususlarda tespitler yapılırken bu nüshaların varak numaraları gösterilmiştir.

3.3.1. el-Munāwī'nin *Şerhe Esas Aldığı el-Kāmüsu'l-Muḥiṭ* Nüshası

Şerhu'l-Kāmüsi'l-Muḥiṭ adlı eserinin yazma nüshası incelendiğinde, el-Munāwī'nin bu eseri kaleme alırken esas aldığı *el-Kāmüsu'l-Muḥiṭ* nüshasında

⁹² Bkz el-Munāwī, *Şerhu'l-Kāmüsi'l-Muḥiṭ* (Tā-Dāl bābları), Beyazıd Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, no. V3113, vv. 2a-351b.

bazı farklar dikkat çeker. Özellikle el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥiṭ*’inin mukaddime kısmı ile *el-Ķāmûsu’l-Muĥiṭ*’in matbu nüshası ve diğer başka şerhleri arasında anlamı etkileyecek nüsha farkları görülür.

Örnek:

“وإني قد نبغت في هذا الفن قديما” cümlesindeki fiil, el-Fîrûzâbâdî’nin *el-Ķāmûsu’l-Muĥiṭ*’inin tahkikli matbu nüshasında “نَبَغْتُ” şeklinde⁹³ kaydedilmiştir. Bununla beraber *el-Ķāmûsu’l-Muĥiṭ*’in şerhlerinde aynı cümledeki fiilin yazımı farklılık arz etmektedir. Bu fiil el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥiṭ* adlı eserinin yazma nüshasında “نَبَغْتُ” şeklinde,⁹⁴ ez-Zebîdî’nin *el-Ķāmûsu’l-Muĥiṭ*’i şerh ettiği eseri *Tâcu’l-‘Arûs*’un tahkikli matbu nüshasında ise “نَبَغْتُ” şeklinde kaydedilmiştir.⁹⁵ Buradan hareketle *el-Ķāmûsu’l-Muĥiṭ*’in mukaddime kısmı itibarı ile eserin yazma nüshaları arasında anlamı etkileyecek derecede bazı farklar olduğu açıktır. Bu farklar şarihlerin dikkatini çekmektedir. Zira söz konusu farklar cümlelerin anlamını etkilemektedir. Bu noktada, şerh edilecek asıl metni oluşturma hususunda şarihler bir tercihte bulunmaktadırlar:

(1) “نَبَغْتُ” yazımı esas alındığında cümlelerin anlamı “وإني قد نبغت في هذا الفن قديما” Ben önceden bu ilmi asıl kaynağından aldım.” şeklinde belirginleşmektedir.⁹⁶

(2) “نَبَغْتُ” yazımı tercih edildiğinde söz konusu cümlelerin anlamı “وإني قد نبغت في هذا الفن قديما” Ben önceden bu ilimde parladım.” şeklinde belirginleşmektedir.⁹⁷

Son tahlilde *el-Ķāmûsu’l-Muĥiṭ*’in bu çalışmada esas alınan matbu nüshası, el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥiṭ*’inde esas alınan nüshadan farklı olduğu ifade edilebilir. Öte yandan ez-Zebîdî’nin *Tâcu’l-‘Arûs*’u telif ederken esas aldığı *el-Ķāmûsu’l-Muĥiṭ* nüshası ile benzerdir. Kısaca *el-Ķāmûsu’l-Muĥiṭ*’in ilmi ortamlarda mütedâvel nüshaları arasında farklar olduğu açıktır.

3.3.2. el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥiṭ*’i Telif Sebebi

Eserin mukaddime kısmında yer alan ifadelerden anlaşılacağı üzere el-Munâvî, eserin mukaddimesinde ömrünün bir kısmını *el-Ķāmûsu’l-Muĥiṭ*’i okuma, inceleme, anlama ve asıllarına müracaat etme, sırlarını ve nakillerini

⁹³ Bkz. el-Fîrûzâbâdî, *el-Ķāmûsu’l-Muĥiṭ* (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 2005), 26.

⁹⁴ Bkz. el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥiṭ*, no. V3112, v. 12a.

⁹⁵ Bkz. ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, 1:67.

⁹⁶ Bkz. el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥiṭ*, no. V3112, v. 12a.

⁹⁷ Bkz. ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, 1:67.

keşfetme ile geçirdiğine işaret eder. Bu süreçte elde ettiği faydalı bilgileri, özet nükteleri kaydetme işinin kendisine ilham edildiğinden bahseder. Netice olarak el-Munāwī, eserini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilmi yazarak kayda geçirmeye işaret eden buyruğuna uymak için kaleme aldığını vurgular.⁹⁸

3.3.3. el-Munāwī'nin *Şerhu'l-Kāmūsi'l-Muḥiṭ* Adlı Eserinin Kapsamı ve Hacmi

Eserin nüshaları ile ilgili bilgilerden hareketle, eserin *el-Kāmūsu'l-Muḥiṭ*'in tamamını değil, eserin mukaddimesini⁹⁹ ayrıca Elif-Bā¹⁰⁰ ve Tā-Dāl¹⁰¹ bāblarını kapsayan maddelerini şerh ettiği açıktır. Bununla beraber, eserin yedi yüz yetmiş üç varaklık bir hacme sahip olması açısından geniş bir şerh olduğu ifade edilebilir. Öte yandan el-Munāwī'nin *Şerhu'l-Kāmūsi'l-Muḥiṭ*'ini, yukarıda işaret edildiği üzere seksenden fazla eserden oluşan *el-Kāmūsu'l-Muḥiṭ* literatüründe yer alan eserler arasında ez-Zebīdī'nin *Tācu'l-'Arūs*'undan ve Mütercim Âsım Efendi'nin *Okyānusu'l-Basīṭ*'inden sonra üçüncü en hacimli eser olarak nitelemek mümkündür.

3.3.4. Eserin Tipolojik Telif Metodu

el-Munāwī bu eserine kısa bir mukaddime ile başlamıştır. Daha sonra *el-Kāmūsu'l-Muḥiṭ*'i, metin ve şerhi tek esermiş gibi telif ederek memzûc bir metot kullanarak şerh etmiştir. Bununla beraber, eserin günümüze ulaşan nüshalarında –yukarıda işaret edildiği gibi- *el-Kāmūsu'l-Muḥiṭ*'in ifadeleri kırmızı renkli mürekkeple yazılarak ayrılmıştır.

Örnek:

[1ظ] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي جعل قاموس يَمَّ جوده على أهل حضرة شهوده عبايا زخارا، وانبع من فؤاد من شاء من عبادته من العوارف عيوننا وأنهارا بما قذف فيه من أنوار المعارف حتى أنس من جانب الطور نارا، وأشهد أن لا إله إلا الله الذي أظهر في سماسمات اللسان العربي شموسا وأقمارا، وأنَّ محمدا عبده ورسوله الذي أوتي جوامع الكلم واختصر له الكلام اختصارا، صلى الله وسلم عليه وعلى آله وصحبه بصحاح اللغات لسان، ودارت بالأصوات والحروف والكلمات دوائر الأكوان، آمين.

وبعد: فإنَّ العقول قد توافقت، والمثل قد تطابقت، على أنَّ العلم أشرف السعادات، وأسنَى الكمالات، سيما علم اللغة الذي عقدت به لآلي الأكاليل والشنوف، وعزَّ عن إدراك أرجاء لجته ينبوع فهم كلِّ المعنى بهفوف، ومن أعظم كتاب ألَّف فيه القاموس الذي ظهر في الاشتهار، ظهور الشمس في رابعة النهار، أحسن مؤلفه ترصيعه فأنجب وأورى زنده فأنقب، وأتقنه وحرَّ وأوجز وحرره، وجعله أعلاما في مجاهل الجديدين، وأحلاما تدركها الأذن وتبصرها العين، ومن ثمَّ عمدت إليه

⁹⁸ Bkz. el-Munāwī, *Şerhu'l-Kāmūsi'l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 1b.

⁹⁹ el-Munāwī, *Şerhu'l-Kāmūsi'l-Muḥiṭ*, no. V3112, vv. 1b-27a.

¹⁰⁰ el-Munāwī, *Şerhu'l-Kāmūsi'l-Muḥiṭ*, no. V3112, vv. 27a-422b.

¹⁰¹ el-Munāwī, *Şerhu'l-Kāmūsi'l-Muḥiṭ*, no. V3113, vv. 2a-351b.

الوفود، ووقفت بين يديه الجنود، وتضاءلت عنده الأسود، فلا تصدر الآراء إلا عن رأيه الثاقب، ولا يثق الثقات إلا بنقله الصائب، ولا تفزع عند كشف المهمات إلا إليه، ولا بحثوا عند حلّ المشكلات إلا بين يديه.

وكنت صرت نبذة من العمر إلى تتبّع نصوصه، وتفهم فصوصه، ومراجعة أصوله، واستكشاف أسرارهِ ونقولهِ. فأُلْهِمْتُ أَنْ أَقَيِّدَ تلكَ الفوائد المحرّرة، والنكات المملّصة المقشرة، عملاً بقول عظيم الإيجاب "قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابِ". فشرعتُ معتمداً في ذلك على مفيض الجود، متوكلاً على واهب وجود كلّ موجود، ولما كان ذكر واجب الوجود يلزم كونه أمام كلّ ذي خطر وشان وطراز حلل دفاتر العلوم في كلّ أوان.

وافتح المؤلف كتابه بما هو أبلغ الثناء فقال: **بِسْمِ اللَّهِ** وكيف لا، وهي أعني البسملة مفتاح أشرف الكتب السماوية، ومصباح بصائر أهل المعارف الربّانية، والعوارف الرحمانية، والتجليات [2و] السبحانية ... **الرحمن ... الرحيم ... الحمد ... لله ...** [2ظ] منطق البلغاء أي مانح البلغاء ملكة يقتدرون بها على النطق باللغات جمع لغة ... [3و] **في البوادي** جمع بادية [5ظ] ... **باعت** مرسل النبي بالهمز ودونه من النبأ [8و] **وبعد** ... فإنّ للعلم ... **رياضا** ...

3.3.5. Madde Başı Kelimeleri Tertip Etme ve Sıralama Metodu

el-Fîrüzâbâdî'nin *el-Kāmûsü'l-Muḥîṭ*'i kâfiye esasına dayalı olarak tertip edilmiş bir eserdir. el-Munâvî, el-Fîrüzâbâdî'nin alfabetik ve kâfiye esasına dayalı tertip metodunu takip etmiştir.

3.3.6. Eserin Şerh Metodu

el-Munâvî'nin şerh metodunu aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür:

Açıklanmak üzere *el-Kāmûsü'l-Muḥîṭ*'ten seçilen kısmın boyutları farklılık arz eder.

Tek kelimelik kısımlar seçer.

Örnek: "الله" ¹⁰² vb., "الحمد", "الرحيم", "الرحمن".

Birkaç kelime hacminde kısımlar seçer.

Örnek: "بسم الله" ¹⁰³, "وطالب الأثر" ¹⁰⁴ vb.

Tek cümle hacminde kısımlar seçer.

Örnek: "الحمد لله كفاء الواجب أي ما يكون كفاء له" ¹⁰⁵ vb.

Birkaç cümle hacminde kısımlar seçer.

Örnek:

"حذفوا الباء الثانية فبقي طيئ. فقلبوها الباء الساكنة ألفا ..."

¹⁰² el-Munâvî, *Şerhu'l-Kāmûsî'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 2a.

¹⁰³ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kāmûsî'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 1b.

¹⁰⁴ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kāmûsî'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 10a.

¹⁰⁵ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kāmûsî'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 99a. Diğer başka örnekler için bkz. no. V3112, v. 68b, 69a, 71a.

¹⁰⁶ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kāmûsî'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 82a. Diğer başka örnekler için bkz. no. V3112, v. 73a, 73b (iki yerde), 87b; no. V3113, v. 3a.

İki açıklama kısmı arasındaki açıklamaların boyutları farklılık arz eder.

el-Munāwī, el-Fīrūzābādī'nin *el-Ḳāmūsü'l-Muḥīṭ*'inden seçtiği kısımları bazen tek kelime veya ifade ile açıklar.

Örnek:

el-Ḳāmūsü'l-Muḥīṭ'ten seçtiği iki kısmın arasına bir sözcük veya ifade ekleyerek açıklama yapar.¹⁰⁷

el-Munāwī, el-Fīrūzābādī'nin *el-Ḳāmūsü'l-Muḥīṭ*'inden seçtiği açıklama kısımlarını bazen tek cümle ile açıklar.

Örnek:

“Munṭıku'l-bulegā” ve “bi'l-luġāt” ifadeleri arasında, bir tek temel cümlelik açıklama yapar.¹⁰⁸

el-Munāwī bir tek açıklama kısmını ele alırken bazen bir sayfa veya daha fazla hacimde açıklamalar yapar.¹⁰⁹

Kısaca el-Munāwī kaynak metinden seçtiği bir açıklama kısmında tek kelimelik bir açıklama yaptığı gibi bir cümle hacminde açıklamalar da yapar. Yine yapılan açıklamaların bir ya da daha fazla paragraf hacmine hatta bir sayfayı aşacak büyüklüğe ulaştığı da görülür.

Sözcüklerin etimolojik köklerini ve asıllarını açıklar.

Örnek:

“Luġāt”, sözcüğünün aslı *l-ġ-v* kökünden türeyen *luġvetun* sözcüğüdür. *Laġvetun* sözcüğünün kök harflerinden *vāv* harfi düşürülmüş, düşen harfin yerine *tā-i merbuṭa* (ـ) getirilmiş ve sözcük *luġat* formuna dönüşmüştür.¹¹⁰

Çoğul kelimelerin tekilini açıklar.

Örnek:

“Luġāt” sözcüğü *luġat* sözcüğünün çoğuludur.¹¹¹

Sözcüklerin telaffuzu ile ilgili fonetik özelliklerini açıklar.

Örnek:

Luġat sözcüğündeki *lām* harfinin *ḍamme* harekesi ile okunması gerektiğini vurgular.¹¹²

¹⁰⁷ el-Munāwī, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥīṭ*, no. V3112, v. 13a, 14a.

¹⁰⁸ el-Munāwī, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥīṭ*, no. V3112, v. 2b.

¹⁰⁹ Bkz. el-Munāwī, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥīṭ*, no. V3112, v. 2b-3a.

¹¹⁰ Bkz. el-Munāwī, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥīṭ*, no. V3112, v. 2b.

¹¹¹ Bkz. el-Munāwī, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥīṭ*, no. V3112, v. 2b.

¹¹² el-Munāwī, *Şerḥu'l-Ḳāmūsü'l-Muḥīṭ*, no. V3112, v. 2b.

انی sözcüğündeki hemze harfinin kesra harekesi getirilerek اِنِ şeklinde okunması gerektiğini vurgular.¹¹³

Eserdeki özgün kullanım özelliklerine vurgu yapar.

Örnek:

eş-Şihāh’ın ibarelerini değiştirerek kullandığı ve yeniden şekillendirdiği, başka bir ifade ile sözcük ve ifadeleri özgünleştirerek kendi cümleleri ile yeniden ifade ettiği hususlara işaret eder.¹¹⁴

3.3.7. *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*’in Kaynakları

‘Abdurra’ûf el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ* isimli eserindeki kaynak kullanımı hakkında şunları ifade etmek mümkündür:

Sözcükleri açıklarken Kur’ân-ı Kerim kıraatlerine göndermede bulunur.¹¹⁵ Başka bir ifade ile Kur’ân’ı Kerîm ayetleri ile istişâd eder.

Ebu’n-Naşr İsmâ’îl b. Hammâd el-Cevherî’nin (ö. 400/1009 tarihinden önce) *es-Şihāh* adlı eserinden çok alıntı yapar.¹¹⁶

el-Munâvî şerhinde *el-Ķāmûs*’un sözcüklerini açıklarken, Ali b. Niḍâl b. Ali et-Temîmî el-Mucâşî’î el-Ķayravânî’nin (ö. 479/1086) *Şeceratu’z-Zeheb fî Ma’rifeti Ehli’l-Edeb* adlı eserinden nakiller yapar.¹¹⁷

Ebu’l-Feḍâil Radiyyuddîn Ḥasen b. Muḥammed b. Ḥasen eş-Şâgânî’nin (ö. 650/1252) *el-‘Ubâb* adlı eserine göndermede bulunur.¹¹⁸

İbn Sîde’nin (ö. 458/1066) *el-Muḥkem*’i,¹¹⁹ Yâḳût el-Ḥamevî’nin *Mu‘cemu’l-Buldân*’ı¹²⁰ gibi esere göndermede bulunur.

Eser isimi zikretmeksizin “el-Asma’î aktardı”,¹²¹ “el-Aḥfeş dedi”,¹²² “el-Aḥfeş’in görüşü”,¹²³ “el-Kisâi dedi”,¹²⁴ “ez-Zeccâc dedi”,¹²⁵ “el-Mâzinî dedi”,¹²⁶ “Ebû ‘Ubeyde dedi”,¹²⁷ “ez-Zemaḥşerî zikretti”,¹²⁸ “İbnu’l-Eṣîr dedi”¹²⁹ gibi ifadelerle bazı alimlerin görüşlerine işaret eder.

¹¹³ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 13a.

¹¹⁴ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 28a.

¹¹⁵ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 68b.

¹¹⁶ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 40b.

¹¹⁷ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 18a.

¹¹⁸ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 28b, 40b.

¹¹⁹ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 28b.

¹²⁰ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 28b.

¹²¹ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 73a.

¹²² el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 73a.

¹²³ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 73b.

¹²⁴ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 73a.

¹²⁵ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 73b.

¹²⁶ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 73a.

¹²⁷ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 68b.

¹²⁸ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 15a, 68b.

¹²⁹ el-Munâvî, *Şerhu’l-Ķāmûsi’l-Muḥiṭ*, no. V3112, v. 68b.

Başra ekolüne mensup dildilerin görüşlerini aktarır.¹³⁰

Küfe ekolüne mensup dildilerin görüşlerini aktarır.¹³¹

Sözcükleri açıklarken Cahiliye dönemi şairlerinden İmruulqays¹³² ve Ebulgöl¹³³ gibi şairlerin şiirlerinden delil getirir.

Yine diğer bazı şairlerin şiirleri ile istişhad eder.¹³⁴

el-Fîrûzâbâdî'nin çokça kullandığı ve *eş-Şihâh* üzerine yaptığı ta'kiblerini alıntıladığı İbnu'l-Berrî gibi kaynaklara işaret eder.¹³⁵

3.3.8. el-Munâvî'nin *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*'inin Alana Katkısı

el-Munâvî, şerhinde muhtelif eserlerden yaptığı nakillerde, bazı eserlerin müellif hatlı nüshasına ve müellif hatlı nüshada bulunan telif tarihine dair aktarılan bilgilere yer verir. Mesela, el-Cevherî'nin *eş-Şihâh*'ının 396/1006 senesinde tamamlandığına işaret eder.¹³⁶

el-Munâvî, el-Fîrûzâbâdî tarafından el-Cevherî'nin *es-Sihâh*'ına yönelik yapılan tenkitleri açıklar.¹³⁷ Bu bağlamda hem el-Fîrûzâbâdî'nin el-Cevherî'ye yönelik tenkit ve tashihlerini açıklar hem de müellifin kaçırıldığı hususları vurgular.

Örnek:

Eşyâ' (أشياء) sözcüğünün başındaki hemzenin, kelimenin asıl harflerinden olup olmadığına yönelik problemi irdeler. Bu bağlamda el-Fîrûzâbâdî'nin el-Cevherî'ye göre eşyâ' sözcüğünün başındaki hemze zaittir. *el-Muḥkem* ve *el-'Ubâb* adlı eserlerde de böyledir. el-Fîrûzâbâdî, bu konuda Sibeveyh'in görüşüne dayanarak eşyâ kelimesinin başındaki hemzenin aslı olduğunu ve el-Cevherî'nin hata yaptığını vurgular. el-Munâvî, el-Fîrûzâbâdî'nin bu sözcüğün başındaki hemzenin aslı olduğunu belirtmesine rağmen, el-Cevherî gibi mu'tel bâbında zikretmesini eleştirir.¹³⁸

el-Munâvî, el-Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muḥîṭ*'te yaptığı eklemelere, istidrâklere ayrıca *el-Muḥkem* ve *el-'Ubâb* adlı eserlerin içeriğinde bulunmayan yeniliklere göndermede bulunur.¹³⁹

Yukarıda işaret edildiği üzere el-Munâvî'nin *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*'i geniş kapsamlı ancak noksan bir şerhtir. Bu eser Arap sözlük şerhçiliğine

¹³⁰ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 73b.

¹³¹ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 73a.

¹³² el-Munâvî, *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 28b.

¹³³ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 68b.

¹³⁴ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*, no. V3113, v. 326a, 346b, 347a.

¹³⁵ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 73b.

¹³⁶ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*, no. V3112, vv. 18a-b.

¹³⁷ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*, no. V3112, vv. 18b-19a.

¹³⁸ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 28b.

¹³⁹ el-Munâvî, *Şerhu'l-Kâmûsi'l-Muḥîṭ*, no. V3112, v. 28b.

kapsam açısından katkı sağlamıştır. Eserin sözlük bilim literatürüne kattığı en önemli fayda, bir sözlüğü baştan sona ele alan bütüncül şerh yazım literatürünün gelişimini hızlandırması ve bu hususta öncü ve ufuk açıcı metin olmasıdır. Kısaca el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥîṭ*’ini, Arap sözlük biliminde eserlerin tamamını kelime kelime açıklamaya yönelik geniş kapsamlı ve sistematik sözlük şerh literatürünün kurucu ve öncü metinlerinden biri olarak nitelemek mümkündür.

Seksenden fazla eserden oluşan *el-Ķāmûsu’l-Muĥîṭ* literatüründe yer alan eserler arasında¹⁴⁰ ez-Zebîdî’nin *Tâcu’l-‘Arûs*’u literatürün en geniş hacimli eseridir. Bununla beraber el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥîṭ*’ini söz konusu literatürde Mütercim Âsım Efendi’nin *Okyânûsu’l-Basîṭ*’inden sonra üçüncü en hacimli eser olarak nitelemek mümkündür. el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥîṭ*’i, bu literatürde yer alan Arapça eserler arasında ise ez-Zebîdî’nin *Tâcu’l-‘Arûs*’undan sonra en hacimli ikinci eserdir.

Son tahlilde el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥîṭ*’i, *el-Ķāmûsu’l-Muĥîṭ*’in muhtevası üzerine ilaveler ve istidrâkler yapması,¹⁴¹ ez-Zebîdî’nin *Tâcu’l-‘Arûs*’unun kaynakları arasında yer alması¹⁴² gibi yönlerden literatüre katkı sağlamış ve literatürün gelişiminde etkili olmuştur. Kısaca el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥîṭ*’i, Arap sözlük bilimi literatürüne içerik, kaynaklık etme, ekleme, çıkarma, tenkit, hacim, sözlük şerhçiliğinin gelişimine öncülük etme vb. bakımlardan katkı sağlamıştır.

Sonuç

Arap dili sözlük bilimi kapsamlı bir literatür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alanda el-Ĥalîl b. Aĥmed’in *Kitâbu’l-‘Ayn*’ı, el-Cevherî’nin *Tâcu’l-Luġa Şîĥâhu’l-‘Arabîyye*’si, İbn Manzûr’un *Lisânu’l-‘Arab*’ı ve el-Fîrûzâbâdî’nin *el-Ķāmûsu’l-Muĥîṭ*’i gibi eserler, klasik sözlük yazımı literatürünün temel taşlarını oluşturmuştur. Özellikle, el-Fîrûzâbâdî’nin *el-Ķāmûsu’l-Muĥîṭ*’i etrafında gelişen literatürde şerhler, hâşiyeler, eklemeler, özetlemeler, islahlar, tashihler ve eleştiriler gibi birçok türe ait eserler kaleme alınmıştır. Bu çerçevede, yetmişten fazla metin yazılmıştır. Ayrıca ez-Zebîdî’nin *Tâcu’l-‘Arûs*’u bu literatürün en geniş kapsamlı eseridir.

el-Munâvî’nin *Şerhu’l-Ķāmûsî’l-Muĥîṭ* adlı eserinin çok sayıda yazma nüshası günümüze ulaşmıştır. el-Munâvî’nin bu eseri kaleme alırken esas aldığı nüsha, *el-Ķāmûsu’l-Muĥîṭ*’in matbu nüshasından farklıdır. ez-Zebîdî’nin *Tâcu’l-‘Arûs*’u telif ederken esas aldığı nüsha ise *el-Ķāmûsu’l-Muĥîṭ*’in matbu

¹⁴⁰ Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, 2:1308-1310; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, 2:234-235; el-Ĥabşî, *Câmi’u’s-Şurûĥ ve’l-Ĥavâşî*, 3:509-516.

¹⁴¹ el-Munâvî, *et-Tevkîf*, neşredenin girişi, 11.

¹⁴² Bkz. ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, 1:3.

nüshası ile benzerdir. Eserin incelenen yazma nüshalarında *el-Ğāmūsū'l-Muĥīṭ*'in ifadeleri kırmızı mürekkeple yazılarak ayrılmıştır.

el-Munāwī'nin *Şerĥu'l-Ğāmūsī'l-Muĥīṭ*'inin bu araştırmada incelenen nüshası iki cilt halinde yedi yüz yetmiş bir varaktan oluşmaktadır. Eserde *el-Ğāmūsū'l-Muĥīṭ*'in tamamı değil, başından dāl harfine kadar olan kısmı şerh edilmiştir. Eser yazma haldeki hacmi itibarı ile seksenden fazla eserden oluşan *el-Ğāmūsū'l-Muĥīṭ* literatüründe yer alan Arapça, Türkçe vb. tüm eserler arasında ez-Zebīdī'nin *Tācu'l-'Arūs*'undan ve Mütercim Âsım Efendi'nin (Arapça-Türkçe) *Okyānūsū'l-Basīṭ*'inden sonra üçüncü en hacimli eser niteliğindedir. Literatürde yer alan Arapça eserler arasında ise ez-Zebīdī'nin *Tācu'l-'Arūs*'undan sonra en hacimli ikinci eserdir.

el-Munāwī *Şerĥu'l-Ğāmūsī'l-Muĥīṭ* adlı eserini, asıl metni ve şerhi birleştirerek, bütünleştirici ve memzûc bir yapıda telif etmiştir. Bu eserde *el-Ğāmūsū'l-Muĥīṭ*'in muhtevasına dair ilaveler ve düzeltmeler de yapmıştır.

el-Munāwī *Şerĥu'l-Ğāmūsī'l-Muĥīṭ*'inde Kur'ân-ı Kerîm'den istişhadlar yapmıştır. Ayrıca Arap dili alanında yazılmış, gramer, sarf, sözlükler, şiir divanları gibi zengin bir kaynak havzasından faydalanmıştır. el-Munāwī kaynak olarak kullandığı eserlerden yaptığı nakiller sayesinde, söz konusu eserlerin içeriğine dair zengin bir birikimin günümüze aktarımında etkin bir rol üstlenmiştir.

el-Munāwī'nin *Şerĥu'l-Ğāmūsī'l-Muĥīṭ*'i Arap sözlük bilimi literatürüne içerik, kaynaklık, ekleme, çıkarma, tenkit ve hacim bakımlarından katkı sağlamıştır. Eserin sözlük bilim literatürüne kattığı en önemli fayda, eserin Arap sözlük biliminde kapsamlı ve sistematik sözlük şerh literatürünün oluşmasında kurucu ve öncü metinlerinden olmasıdır. el-Munāwī'nin *Şerĥu'l-Ğāmūsī'l-Muĥīṭ*'i, ez-Zebīdī'nin *Tācu'l-'Arūs*'u gibi sonraki dönem eserlerinin kaynakları arasında yer alması da eserin literatürde etkili olduğunun bir işaretidir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

YZ Kullanım Beyanı / Declaration of AI use:

Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zeka destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir. / The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.

KAYNAKÇA

- Aḥmed Fâris eş-Şidyâk, Aḥmed Fâris b. Yûsuf b. Manşûr eş-Şidyâk. *el-Câsûs ‘ale’l-Kâmûs*. Dimeşk: Dâru’n-Nevâdir, 2013.
- Aḥmed Teymûr Paşa. *Taṣḥîḥu’l-Kâmûsi’l-Muḥiṭ*. Kahire: el-Maṭba’atu’s-Selefiyye ve Mektebetuhâ, 1343/1924.
- Bağdatlı İsmail Paşa, İsmâ’il Bâsâ b. Muḥammed Emîn b. Mîr Selîm. *Hediiyetu’l-Ârifin Esmâu’l-Muellifin ve Âṣâru’l-Muṣannifin*. Beyrut: Dâru İḥyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, tsz. İstanbul: 1951 baskısından tıpkıbasım.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband -Zweiter Supplemenband-*. 3 c. Leiden: E. J. Brill, 1938.
- el-Cevherî, İsmâ’il b. Hammâd. *Tâcu’l-Luġa ve Şihâhu’l-‘Arabiyye (eş-Şihâh)*. Nşr. Aḥmed Abdulġafûr ‘Atṭâr. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1990.
- Durmuş, İsmail. “Merkezzâde Ahmed Efendi.” *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Ankara: TDV Yayınları, 2004, 29:206-207.
- Durmuş, İsmail. “Sözlük.” *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009, 37:398-401.
- Ebû Sikkîn, Abdulḥamîd Muḥammed. *el-Me’âcimu’l-‘Arabiyye Medârisuhâ ve Menâhichuhâ*. 2. baskı. Kahire: el-Fârûku’l-Ḥadîse li’t-Ṭibâ’a ve’n-Neşr, 1981.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecdudîdîn Muḥammed b. Ya’kûb. *el-Kâmûsu’l-Muḥiṭ*. 8. baskı. Beyrut: Muessesetu’r-Risâle li’t-Ṭibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 2005.
- Gündüzöz, Soner. “Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları.” *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler, içinde 23-77. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Ḥâlid İbrâhim Mustafa. “ez-Zehru’l-Yâni’ ‘alâ Qavli Şâhibi’l-Kâmûs fi’d-Dibâce ve lâ Mânî’ li Muḥammed b. Yûsuf ed-Dimyâṭi.” *Ḥavliyyetu Kulliyeti’l-Luġati’l-‘Arabiyye bi Circâ Mecelle ‘İlmiyye Muḥakkeme* 12:5 (2008): 3878-3931. https://bfağ.journals.ekb.eg/article_29223_ca1f70caef95bc9a74d7b32fd1442d88 (15.08.2023).
- el-Ḥabşî, Abdullah Muḥammed. *Câmi’u’s-Şurûḥ ve’l-Ḥavâşî Mu’cem Şâmil li Esmâi’l-Kutubi’l-Meşrûḥa fi’t-Turâsi’l-İslâmî ve Beyâni Şurûḥihâ*. 5 c. Cidde: Dâru’l-Minhâc li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 2017.
- Hamdan, A. Saleh. “al-Munâwî.” *The Ancylopedia of Islam*, ed. C. E. Bosworth and E. Van Donzel and W. P. Heinrichs and CH. Pellat. Leiden and New York: E.J. Brill, 1993. 7:565.
- el-Hürinî, Ebulvefâ Naşr. *İstılâḥātu’l-Kâmûsi’l-Muḥiṭ* (Bu eser ez-Zâvî’nin *Tertibu’l-Kâmûsi’l-Muḥiṭ* adlı eserinin baş tarafında basılmıştır.)
- el-Hürinî, Ebulvefâ Naşr. *Şerḥu Dîbâceti’l-Kâmûsi’l-Muḥiṭ*. (Bu eser ez-Zâvî’nin *Tertibu’l-Kâmûsi’l-Muḥiṭ* adlı eserinin baş tarafında basılmıştır.)
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Dureyd. *Cemheratu’l-Luġa*. Nşr. Remzî Munîr Ba’lebekkî. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyi’n, 1987.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh (Hacı Ḥalife). *Keşfu’z-Ẓunûn ‘an Esâmi’l-Kutub ve’l-Funûn*. Tashih: Şerafeddin Yaltkaya ve Rifat Bilge. İstanbul: el-Matba’atu’l-Behiyye, 1941.
- Kandemir, M. Yaşar. “Münâvî, Muḥammed Abdurra’ûf.” *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 31:571-673.

- el-Ḳarāfī, Bedruddīn Muḥammed b. Yaḥyā b. ‘Umer. *Behcetü’n-Nufûs fî’l-Muḥākeme Beyne’s-Şîḥâh ve’l-Ḳāmûs*. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi, no. 555, 1b-101b.
- el-Kişlî, Hikmet Fevvâz. *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî fî Lubnân*. Beyrut: Dâru İbn Ḥaldûn, 1982.
- el-Kişlî, Hikmet Fevvâz. *Kitâbu’l-‘Ayn li’l-Ḥalîl b. Ahmed el-Ferâhidî*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1996.
- el-Kişlî, Hikmet Fevvâz. *el-Ḳāmûsu’l-Muḥîṭ li’l-Fîrûzâbâdî Dirâse ve Taḥlîl ve Nakd*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1996.
- Mecme‘u’l-Luġati’l-‘Arabiyye bi’s-Şâriḳa. *el-Mu‘cemu’t-Târiḳi li’l-Luġati’l-‘Arabiyye*. <https://www.almojam.org/search-result?searchTerm=%D8%A1&type=root> (19.05.2025)
- Merkezzâde Ahmed Efendi, Aḥmed b. Merkez. *el-Bâbus fî Tercemeti’l-Ḳāmûs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no. 2692, 1b-310b (müellif nüshası).
- Muḥammed, Niḍâl Muḥammed. *Ḥavâşî İbn Ğânim el-Maḳdisî ‘ale’l-Ḳāmûsi’l-Muḥîṭ li’l-Fîrûzâbâdî Dirâse ve Taḥḳîḳ*. Gazze: el-Câmiatu’l-İslâmiyye, 2011.
- el-Muḥibbî, Muḥammed Emîn b. Faḍlillâh b. Muḥibbiddîn b. Muḥmmamed. *Ḥulâsatu’l-Eser fî A’yânî’l-Ḳarnî’l-Ḥādî ‘Aşar*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2006.
- el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed b. Abdirra’ûf. *Şerḥu’l-Ḳāmûsi’l-Muḥîṭ* (Mukaddime ve Hemze Bâbı), Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no. 4754, 1b-107b.
- el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed b. Abdirra’ûf. *Şerḥu’l-Ḳāmûsi’l-Muḥîṭ* (Mukaddime ve Hemze Bâbı), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 3230, 1b-122b.
- el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed b. Abdirra’ûf. *Şerḥu’l-Ḳāmûsi’l-Muḥîṭ* (Mukaddime ve Hemze Bâbı), Akhisar Zeynelzâde, no. 705, 1b-210a.
- el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed b. Abdirra’ûf. *Şerḥu’l-Ḳāmûsi’l-Muḥîṭ* (Mukaddime, Hemze ve Bâ Bâbı), Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi no. V3112, 1b-422b.
- el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed b. Abdirra’ûf. *Şerḥu’l-Ḳāmûsi’l-Muḥîṭ* (Tâ-Dâl bâbları), Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi no. V3113, 2a-351b.
- el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed b. Abdirra’ûf. *el-Fethu’s-Semâvî bi Taḥrici Tefsiri Ehâdişi’l-Ḳādî’l-Beyḍâvî*. Nşr. Ahmed Muctebâ b. Neẓîr. Riyâd: Dâru’l-‘Âşîme, 1989.
- el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed b. Abdirra’ûf. *et-Tevḳîf ‘alâ Muḥimmâtî’t-Te‘ârîf*. Nşr. Abdulhamîd Şâlih Ḥamdân. Kahire: ‘Âlemulkutub, 1990/1410.
- el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed b. Abdirra’ûf. *Feyḍu’l-Ḳadîr Şerhu’l-Câmi’i’s-Şaġîr min Ehâdişi’l-Beşîrî’n-Neẓîr*. Nşr. Ahmed Abdusselâm. 6 c. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2001.
- el-Munâvî, Zeynuddîn Muḥammed b. Abdirra’ûf. *‘Imâdu’l-Belâġa fî Emsileti Ehli’l-Berâ’a*. Nşr. Aḥmed İsmâ‘îl Abdülkerîm. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2022.
- Mütercim Âsım Efendi. *Okyânûsu’l-Basît fî Tercemeti’l-Ḳāmûsi’l-Muḥîṭ (el-Ḳāmûsu’l-Muḥîṭ’in Osmanlı Türkçesi’ne tercümesi)*. Yayına hazırlayanlar: Mustafa Koç ve Eyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

- Naşşâr, Ḥuseyn. *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî Neş’etuh ve Teṭavvuruh*. 2 c. 4. baskı. Kahire: Dâru Mısr li’t-Ṭibā’a, 1988.
- Özdoğan, İbrahim Emre ve Soner Gündüzöz. “Arapça Sözlük Yazım Tarihinin Kâfiye Ekolünde et-Taḳfiye’nin Konumu.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 65:1 (2024): 317-339.
- es-Seḥâvî, Şemsuddîn Muḥammed b. Abdirrahmân b. Muḥammed. *el-Cevâhir ve’-d-Durer fî Tercemeti Şeyḥi’l-İslâm İbn Ḥacer*. Nşr. İbrâhim Bâcis Abdulmecîd. 3 c. Beyrut: Dâru İbn Ḥazm li’t-Ṭibā’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1419/1999.
- es-Şüfî, Abdullaṭîf. *el-Luġa ve Me‘âcimuhâ fî’l-Mektebeti’l-‘Arabîyye*. Dimaşq: Dâru Ṭalâs li’d-Dirâse ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1986.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Buġyetu’l-Vu‘ât fî Ṭabakâti’l-Luġaviyyîn ve’n-Nuḥât*. Nşr. Muḥammed Ebu’l-Faḍl İbrâhim. 2. baskı. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1978.
- eş-Şazilî, Abdulkâdir. *Behcetü’l-‘Âbidîn bi Tercemeti Ḥâfızı’l-‘Aşr Celâlidîn*. Nşr. Abdülhakîm el-Enîs. İstanbul: Dâru’l-Lubâb, 2021.
- Şensoy, Sedat. *Veysi ve Eseri Merace’l-Bahreyn*. İstanbul: Detay Copy Centre, 2010.
- Ya’ḳûb, İmîl Bedî’. *el-Me‘âcimu’l-Luġaviyye’l-‘Arabîyye Bedâe’tuhâ ve Teṭavvuruhâ*. 2. baskı. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1985.
- el-Yemenî, Abdulkâdir b. Ahmed el-Ḥuseynî. *Fulku’l-Kâmûs*. Nşr. İbrâhim es-Sâmerrâi. Beyrut: Dâru’l-Cil, 1994.
- ez-Zâvî, eṭ-Ṭâhir Aḥmed. *Tertibu’l-Kâmûsî’l-Muḥiṭ Murettebun ‘alâ Ṭarîḳati’l-Mişbâḥi’l-Munîr ve Esâsî’l-Belâġa*. Kahire: Dâru’l-Fikr, tsz.
- ez-Zâvî, eṭ-Ṭâhir Aḥmed. *Muḥtâru’l-Kâmûsî’l-Muḥiṭ Murettebun ‘alâ Ṭarîḳati Muḥtâri’ş-Şiḥâḥ ve’l-Mişbâḥi’l-Munîr*. Libya/Ṭarablus ve Tunus: ed-Dâru’l-‘Arabîyye li’l-Kitâb, tsz.
- ez-Zebîdî, Muḥammed Murteḍâ el-Ḥuseynî. *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*. Tah. Komisyon. 40 c. Kuveyt: Muessetu’l-Kuweyt li’t-Teḳaddumi’l-‘İlmî, 2001.
- ez-Ziriklî, Ḥayruddîn. *el-A’lâm Kâmûsu Terâcim li Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ’ mine’l-‘Arab ve’l-Musta’rebîn ve’l-Musteşriḳîn*. 8 c. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2002.

